

KOLLEKTÍV LÉLEK

— MÁSODIK KÖZLEMÉNY. —

II. A tömeg.

9. Át kell térnünk a kérdés érdemének vizsgálatára, arra, hogy az emberösszességekben minő pszichológiai folyamatok mennek végbe; s az így talált eredmények minek minősíthetők; pusztán az egyéni lélek jelenségeinek? vagy van-e okunk és jogunk azt kollektív lelki jelenségnek minősíteni? és ha azt tesszük, mit jelent az.

Itt aztán mindjárt egy ellenvetéssel kell számolnunk. Méltán mondhatja valaki, hogy végre is az egyéni lélek leg-egyénibbnek tartott nyilvánulásai is társadalmi összhatások eredményei, úgy idegrendszere, melylyel a világra jó, mint annak későbbi működése társadalmi nevezhető hatások által is meghatározott. Az ősök intenzív szellemi élete például, a mely végre is társadalmi hatások összessége, caeteris paribus más idegrendszert ad az utódnak, mint a minővel pásztorok vagy vadászok ivadéka születik. Az egyénnek ezt a születésekor magával hozott idegrendszerét megint társadalmi hatások alakítják: az életmód s mindazon behatások, melyek élete folyamán a társadalom részéről érik az egyént, s a melyek úgy idegrendszerének fiziológiai jellegét, mint lelki életének tartalmát meghatározzák. Ha pedig ez így van, hogyan lehet különbséget tenni egyéni és társas lelki jelenségek között?

Ez az ellenvetés annál is inkább jelentősnek látszik, mert a mint látni fogjuk, minden olyan lelki jelenség, melyet hajlandók vagyunk kollektív lelki jelenségnek venni, ultima

analyszi az összességhez tartozó némely individuum lelki életében ad hoc vagy állandóbban létrejött változásképen jelentkeznek, a mely változást azoknak az individuumoknak azon csoportban elfoglalt állásuk, s a csoportnak rajok gyakorolt hatása idézi elő. Kérdés tehát, hogy hol van itt a határvonal a tisztán egyéni lelki jelenségek közt, a melyek, mint láttuk, szintén társadalmi produktumok, s az ilyen társadalmi, de végső sorban szintén egyéneknél jelentkező összlélektani jelenségek közt?

Úgy hisszük, éles határvonal nem is vonható; az átmenetek nagy sora vezet észrevétlenül az úgynevezett egyéni léleknyilvánulásoktól a kollektív lelki jelenségekhez, a mint a különböző állandóságú összetevődéseket vesszük, a melyekbe az egyéni psychék életök folyamán kerülnek.

Ezzel kapcsolatban meg kell itt jegyeznünk, hogy a társadalom lelki életét azon értelmében, hogy az azt kitevő emberekben, egyidejű és egymásután való összhatások folytán közös jellegű, hasonlóságokat feltüntető lelki élet fejlesztetik ki, most vizsgálat tárgyává nem tesszük, mert ez, bár bizonyos tekintetben előfeltétele s előzménye kollektív lelki jelenségek előállításának, de magában véve nem egyéb, mint az egyéni psychék átalakítása, tisztán az egyéni lélektan dolga. T. i. az által, hogy bizonyos állandó minőséggel bíró közös természeti hatások alatt (égelj, földfelület alakulása, fauna, flora stb. stb.) él egy embercsoport s ugyanezen hatásoknak lesznek ivadékaik is kiteve generációkon át, továbbá, hogy gazdasági, vegetatív, értelmi és érzelmi életük egymás felé fordulva (s nem vegyest, a körből kívül állók felé is) folyik le, (a mit nagyban előidéző a földrajzi körülhatároltság, vérségi, nyelvi kapocs és állami szervezkedés), ezek által nagyon természetesen az ezen körben álló egyéneknél fizikai és lelki hasonlóságok s egyezőségek s a körön kívül állókkal szemben különbözőségek állnak elő. Ez a lelki minőség, mely így az együttes egymásrahatás folytán az egyesekben előáll, szintén, az összesség munkája vagyis, a mi ugyanazt jelenti, az egyéni lélek ezen közös vonásaiban szintén társadalmi produktum. Sőt tovább menve, összes képzettartalmunk és érzelmi minőségeink is az emberiség megelőző s környező összmunkájának is eredménye s így emberiségi produktum. De mi ez alkalommal nem ezt vizsgáljuk; nem az egyéni léleknek társadalmi hatások közt való kialakulását, hanem azt, hogy ezen kívül külön összességi lelki jelenségek vannak-e; hogy egy-egy összességnek, mint alanynak van-e tudata, érzelme, akarata?

Vizsgálunk keli tehát azon jelenségeket, a melyekben az egyének bizonyos összetétele, viszonylatba állása új, az egyes egyének lelki életétől külön lelki jelenségeket hoz létre.

Két típust találunk: az organizált és nem organizált összhatásokat. Az utóbbinál az átalakítás nagyjában egyformán érvényesül minden egyénben, differenciálódás nem jó létre; az elsónél az összesség egyes részekre hat s ezek útján alakulnak ki külön lelki jelenségek.

10. Kezdjük azon nem organizált alakulaton, a mely összeállására laza, az egymásra hatás rövid idő tartamú, de hatásaiban feltűnő: a tömegben.

Azt tapasztaljuk, hogy bizonyos körülmények közt a tömegben oly lelki jelenségek állnak elő, melyek különbözök a tömeget alkotó egyesekétől, sőt egyszerű sommázatától vagy átlagától is.¹ Nagy többségében jámbor és békés polgárokból álló tömeg is sokszor vakmerő, kegyetlen lesz, megfontolás nélkül enged impulzusainak a cselekvésben; új karakterek alakulnak, mint Le Bon mondja. A tömegben az egyes alacsonyabb rendűvé, primitívebbé válik. Közös alapja a különböző jelenségeknek, melyeket a tömeg karakterében tapasztalunk, a gátló szerkezet

¹ Nei fatti psicologici, mondja Ferri, la riunione degli individui non da mai un risultato eguale alla somma di ciascuno di loro. De azt a tételt, a mit Sighele állít föl (La foule criminelle 1892), hogy a tömegben új psyche azért alakul, s azért nem reprodukáltatik egyszerűen az egyes psychéje, mert s a mennyiben a tömeg nem homogén és mert inorganikus (21. lap), azt így egyszerűen elfogadni nem lehet. Először is, a mint látni fogjuk, a tömegben is kell bizonyos homogenitásnak lenni, sőt a tömeg sajátos lelki jelenségei épen ezen homogén momentumokon épülnek föl. Másrészt pedig minél kevésbé organizált az emberösszegesség, annál inkább fogja az az alkotórészek minőségét, mint pusztá sommázat (esetleg kivonás) feltüntetni, és minél teljesebben organizált, annál inkább fog új eredmény előállani. Hogy a tömegben új lelki jelenségek fejlődnek ki, az nem az organizáció hiánya folytán áll elő, hanem az egymásra hatás azon folyamatából, a melyet épen kifejtem igyekszünk; de a mely nagy különbség s új vonások ép úgy előállanak az organizált tömegben is, ha csak azok a körülmények, melyek a tömegre nézve sajátosságok, ott fenforognak. Az bizonyos, hogy minél homogénebb a tömeg, annál inkább fognak lelki jelenségei az egyesekéhez hasonlítani; vagyis *caeteris paribus* az alkatelemekben való nagyobb homogenitás nagyobb hasonlóságot fog előidézni az alkatelemek és az egész között. De ebből nem következik, a mit Sighele tart, hogy új lelki jelenségek csak heterogen elemeknél állnak elő s homogen mellett nem, és hogy így a spenceri tétel, hogy a halmaz jelleme meg van határozva azon egységek által, a melyek alkotják, csak a homogen és organikusan összefűzött egységekre állna.

bénult működése. Innen vadsága, kegyetlensége, lelkesedése, nagylelkűsége, sokszor hősiessége. És a mi vele jár, az öntudatos momentumok háttérbe szorúlnak az öntudatlanok mellett. Már most hogy történik ez az átformálódás? Itt mindjárt egy tényt világosan emeljünk ki, bármily magától értetődőnek lássék is, azt t. i., hogy ez átalakuláson az egyének, az egyéni psychék mennek át. Hogy ez aztán kizárja-e azt, hogy összelelekről szóljunk s mily értelemben, arról később. De fontos, hogy a tényeknek szemökbe nézzünk s így kikerüljük azt, hogy ily kifejezések által, minők: a tömeg kegyetlensége, a tömeg naivitása, a tömeg indulatai stb. megzavartassuk magunkat, s lassankint megállapítottunk vegyük azt, a mi még megállapítandó, hogy csakugyan az egész tömegnek, mint egyednek indulatairól s lelki állapotáról lehet szó avagy ez csak képletes kifejezés, a melylyel a tömeget kitevő egyeseknek bizonyos egyező domináns lelki momentumait foglaljuk egybe s fejezzük ki együtt.

Már most a mi a tömeg külön sajátos lelki világának kialakulásánál legfontosabb előfeltétel, a min az úgyszólván fölépül, bizonyos egyezés a tömeget alkotó egyesek lelki tartalmában. Az egyesek, életök folyásának különbözősége, szervezetők némi különbözősége, s így tudatos és nem tudatos lelki elemeiknek némi egyéni különbségei mellett is igen sokban egyeznek. Nemcsak az öntudatlan lelki elemekben, hanem a tudatosakban is.

A modern civilizáció a közlekedés nagy fejlődésével s a közösségi intézmények demokratizálásával azt eredményezi, hogy az embereknek mind szélesebb köreikben fog egy vélemény, egy gondolat, egy értékelés elterjedni és így sokak közt közössé válni; ennél fogva sok ember tudattartalma eléggé egyező lesz. De a legfontosabb mégis az öntudatra nem jutó lelki elemek hatása, a melyek még akkor is túlnyomólag érvényesülnek a legtöbb embernél, a mikor az illető tisztán tudatos cselekedetet vél végezni; bizonyos szervezeti okok rokon- vagy ellenszenvet keltenek benne, a mely állásfoglaláshoz azután utólag igyekszik motívumokat keresni és sokszor el is hiszi, hogy ezen tudatos motívumok voltak döntők eljárásában.

Ezen öntudatlan elemekre nézve még inkább egyformák az emberek. Tengéleti vonatkozásaikban, ösztöneikben, szenvedélyeikben sokkal egyezőbbek, mint gondolattartalmukban és az okoskodási folyamatok eredményeiben.

Már most a tömegben levő egyesek együttes fellépése s mindaz az átalakító hatás, melyet ez az együttes fellépés magára a tömeg egyeseire gyakorol, természetesen csak ezeken az egyező tereken történhetik. Egy napszámosokból, kiskereskedők- és kisiparosokból és parasztokból álló tömeget nem lehet a plein air vagy az impresszionista festészet mellett vagy ellen való állásfoglalásra s actióra bírni. És ha tíz festőnek, a kik izgatnának, sikerülne is őket a festő akadémia ellen vezetni, azt bizonyára csak oly lelki elemek megpendítésével tehetnék, a melyekre a nagy tömegben készséget találnak már, így pl. a rombolás képzetének felébresztésével stb.¹

Már most ezen a magukkal hozott közös értelmi és érzelmi téren vagy azok valamelyikén folyik le az egyének átalakítása a tömegben létei és egymásra hatás folytán.

Az átalakulás egyik oka, a mit általában föl szoktak hozni, hogy az egyén a tömegben sokkal nagyobb, sokszor legyőzhetetlen erőt érez, s így oly ezélokot mer kitűzni, s olyat tenni, a mire egymagában nem is gondolna. A csenevész szabólegény kövel dobálja a katonaságot, a ló zablájához kap, segít a többinek a rendőrt lerángatni a lóról stb. stb. És itt mindjárt említsük meg, mint még sokkal fontosabbat, hogy egy másik nagy fékező momentum is megszűnik vagy elgyengül: a felelősség érzete. Az egyén érzi, hogy elvész a tömegben, az elkövetett cselekményeknek a tömeg lesz a gazdája, nem ő: senki sem tudja megmondani, melyik követ ki röpítette, a földön fekvő ren-

¹ Ez magyarázza meg, miért hajlandóbb a tömeg bűnre, mint jóra. A mit erre nézve Sighele mond (64 s köv. 1.) nem kielégítő. Hogy a kiválóbb tulajdonságok elhomályosíthatnak a nagy átlag által, mert csak kevés számúnál vannak meg. De ez nem magyarázza a dolgot, mert a különös rosszság is kevesek tulajdonsága. Az sem magyarázat, hogy a kik rosszat akarnak, azok akarnak valamit *cselekedni*, a kik jót akarnak, azok pedig csak a rosszat nem akarják, s így lényegében passzívak, s ezekkel szemben győz az aktív irány. Továbbá, hogy az aktív jóknak le kell győzni az erőszakot; hogy őket félreértik stb. Mindez nem magyarázat. A jótakarás és jöttetés dinamikája épen az, mint a rosszé. A rosszaknak ép úgy le kell győzni a jók ellentállását mint megfordítva. A magyarázat sokkal egyszerűbb. A jó altruista cselekedet, a rossz egoista; és több ember hajlandó az utóbbira, mert primitívebb s így általánosabban, több embernél meglevő érzelmeket elégíti ki, mint az előbbi. Hiszen a jónak és rossznak megkülönböztetése társadalmi. Épen azt jelenti: a társadalomra hasznos cselekedet-e (szemben egy ellenkező egyéni ösztönrel) vagy társadalomra káros. És így a fékező momentumok elgyengülésével természetesen az egyének fognak érvényesülni legtöbb emberben a társadalmiak fölött.

dörre ki s mennyit ütött: egyszóval a büntetés, az erkölcsi s anyagi elítéltetéstől való félelem mint gátló ok, sokkal kevésbé szerepel. Hadd említsem itt még, mint egy talán kevésbé fontos, de a kép teljességéhez tartozó momentumot, a (legtágabb értelemben vett) szeméremérzetnek vagy a restelkedés érzetének, a mi a közönséges egyéni érintkezésben s cselekvésben szintén fontos gátló motívum, elgyengülését. Egyéni föllépésnél az emberek legnagyobb részét visszatartaná ilyes érzület az utcán való hangos kiabálástól, karral, bottal való hadonázástól, míg tömegben könnyen megteszi. Ezek pedig, kivált az érzület ébresztés kezdő stádiumában, valamint azután is, mint az indulatok tovább terjesztésének eszközei, fontos momentumok, a melyeket ha a restelkedés érzete idejekorán vissza tudna tartani, az egész tömegakció abban maradna. Hogy ez a restelkedés elgyöngül, magyarázata tisztán a névtelenségben, a tömegben való elveszésben található. Csak egy pár szomszédja látja az embert, a kiknek figyelme a tömegben létei által szintén abszorbeálva van; továbbá az emberek tudják, hogy magok-viseletüket is másképp ítélik meg a tömegben, mint azon kívül. A mi izoláltan nevetséges volna vagy megütközést keltene a másik emberben, tömegben szinte természetesnek vétetik, legálább is sokkal enyhébb megítélésre talál.

Végül említsük még meg az egyéni diszpozícióknak a tömegben létei folytán való megváltozásánál azt a körülményt, hogy az egyén a tömegben egészen különös, szokatlan fizikai hatások alatt áll, melyek lelki állapotára nagy befolyással vannak. Az egyén a tömegben szabad mozgásában és szabad látókörében korlátolva van. E két körülményt nem méltatták kellő figyelemre azok, kik a tömeg lélektanát vizsgálták, pedig ezeknek a momentumoknak rendkívüli fontosságuk van az egyén kikészítése, a tömeghatások elfogadására való készség szempontjából. A szabad mozgásban való korlátoltatásnál meg kell jegyezmem, hogy ez nem csak akkor hat, mikor az egyén szeretne a tömegből kijutni, de nem tud, ha abszolúte nem vagy csak igen nagy erőfeszítéssel lehetne az egyénnek a tömegből kiszabadulni. Ez a mozgási korlátoltság akkor is hat az egyénre, ha -nem is akar eltávozni, és ha az eltávozás lehetősége meg is van. Addig, a míg tényleg el nem távozott, a míg tényleg előtte és mögötte, jobbra és balra emberek állnak sűrűen, és ő akadály nélkül, tetszése szerint nem mozoghat, sőt sokszor az egyik vagy másik oldalról jövő ellenállhatatlan nyomás tanulsága folytán

magát egy nagy hullámmó egész akaratlan alkatelemének érzi, mindaddig a szabad mozgásban való gátoltság lelki hatásai érvényesülnek nála. Szorongó érzést keltenek benne, mely sokszor tudatra nem se jut, de izgatottá teszi, s ennél fogva minden behatásra fogékonyabbá, gyorsan reagálóvá, a mi azután a kölcsönös egymásra hatásnak proceszszusánál fogva, a miről alább szólunk, mindinkább megnövekedik, s a tömeg alaphangulatává válik.

A szabad mozgásban való gátoltatásnak ezen kívül még az a fontos hatása is van, hogy a lelki emóciók által kiváltatni szokott motorikus ingereknek járás útján, (a mi pedig a legkiadósabb) való lefolyását lehetetlenné teszi, úgy, hogy a lelki feszültség ezen nagy szelepe zárva marad; s a nem teljes kielégítés gesztusok, hangos beszéd, kiáltások által történik, a a miknek megint új izgalom-gerjesztő hatásuk van s így lecsillapodás helyett az inger fokozásához járulnak.

A másik jelentős körülmény a látókör szűkülése. A nagy sűrű tömegben együtt álló emberek mindegyikének idegállapotára nagy átalakító hatással van az, hogy közvetlen közelében más emberek állnak, kik a kilátást tőle elveszik; a körülálló fejek, háta zárja körül szűk körben a horizontját. Ez az állapot a szemet szokatlan közellátásra való beillesztésre kényszeríti, s ez, mint a hipnotizeur közel tartott czeruzája, elfárasztja az agyat és szuggesztív hatásokra, szinte a hipnózis mértékében teszi fogékonyvá. Így a nagy szuggesztibilitást, mely a tömegben oly rendkívüli mértékben van meg és minden vizsgáló által annyira kiemeltetik, úgy hiszem ez általam felhozott körülmény eléggé magyarázza, sőt elfogadhatóvá válik a Le Bon¹ és mások által is hangoztatott az a föltevés, hogy a tömeg egyedei a hipnotizálthoz hasonló állapotba jutnak úgy érzelmeik, mint cselekedeteik tekintetében. Nem szabad itt e mellett azt a körülményt sem figyelmen kívül hagyni, hogy a sűrű tömegben léteik s a horizon elszűkülése egy tisztán pszichikai hatást is kivált. T. i. a látásnak ez a gátoltatása lehetetlenné teszi az egyénre nézve, hogy a híreket, a melyeket a távolabbi eseményekről kap, vagy saját felizgatott fantáziájának termékeit a látás közvetítette külső benyomások által kiigazítsa, valamint, hogy a látás által közvetített benyomás sorozatok figyelmét másfelé szórják, s így a fellépett uralkodó érzelmek vagy a tömegben szerzett benyomások intenzitását csökkentse; minél fogva ezek szinte monomaniákus erővel képesek hatni. Olyan helyzet ez, mint mikor

¹ Psychologie des Foules. 1902. 19. 1.

éjszaka, sötétben az emberben egy-egy érzelem vagy egyes gondolat folyamat sokkal erősebben lép föl, mint nappali világosságánál, a hol a sok külső benyomás annak intenzitását csökkenti.

11. Idáig mindig azon változásokról szóltunk, a melyeken az egyén a tömegben épen a miatt megy át, mert a tömegben van; de mindezzel még nem magyaráznék meg kellőleg azokat a nagy változásokat, melyeket lélektani tekintetben a tömeg létrehoz; ehhez még az is kell, hogy a tömegben levő egyik egyén lelki állapotának a másokra gyakorolt hatását is megvizsgáljuk.

Láttuk, hogy a tömeg ezen jellegzetes lelki tünetényei, vagyis »a tömeg« lélektani értelemben olyankor s annyiban szerepel, a mikor s a mennyiben a tömeget alkotó egyesek közös vonásokat tüntetnek föl. És miután az emberek közt a legáltalánosabbak s így leginkább közösek a legprimitívebb s a tengéletivel leginkább összefüggő lelki jelenségek, legtöbbször ezek fognak uralomra jutni a tömegben, s fogják érzelmeit s cselekvéseit is meghatározni.

De hát hogyan megy az végbe, hogy a sok különböző ember legkülönbözőbb elemekből összetett lelki világából épen az egyező elemek kelnek ki, válnak mindegyikben dominánssá s hallgattatják el a többi érzelmi s értelmi elemeket?

Itt első sorban az utánzásra kell gondolnunk, a melynek az emberi társadalomban való nagy fontosságára Tarde figyelmeztet bennünket. Minden cselekménynek az a hatása van másokra, hogy azok azt utánozzák. Ez a közvetlen hatás. Ha nem mindig áll be az utánzás, annak csak az az oka, hogy más ellenkező emlékképek vagy benyomások annak útját állják, ezt az utánzó mozgást elnyomják. De az utánzó tendencia mindig meg van, s ha ily ellentálló tényezők nem lépnek föl, vagy nem eléggé erősen lépnek föl, az utánzás föltétlenül bekövetkezik.¹

Hogyan érvényesül már most az utánzás e törvénye a tömegben? Az utánzás bekövetkezte két tényezőtől függ. Először a benyomás intenzitásától; mert minél erősebb a benyomás, annál erőteljesebben váltja ki az utánzó mozgást, s annál inkább képes az utánzásnak útját álló ellentétes motívumokat legyőzni. Másodszer a föllépő (s utánzást előidézeni hivatott) mozgás vagy cselekvés asszociatív vonatkozásaitól, vagyis az utánzásra

¹ Tarde: Les Lois de l'imitation 1890. 87. I.

hivatottak lelki diszpozíciójától; hogy t. i. az utánzandó mozgás kevés vagy sok ellentétes motívumot kelt-e fel. Minél több és erősebb az ellenható motívum, annál kevésbé érvényesül az utánzás. Különösen a kultúrembernél oly tömegesek lesznek az ily asszociációk, hogy mellettök az utánzás hatóereje igen sokszor elvész, tudatra pedig alig jut. De hosszas önmegfigyelés is rávisz bennünket, hogy az ösztönszerű utánzás nyomait magunkban felfedezzük olyankor is, mikor az ellenható asszociációk folytán a mozgás abban marad. E folyamat legtöbbször nem is volt öntudatos és így az abbanhagyás nem is volt akaratelhatározás eredménye.

Már most ez a két momentum, melytől az utánzás sikere függ, hogyan érvényesül a tömegben? A mi a másodikat illeti, már említettük, hogy a tömeg különös lelki állapota ott fog nyilvánulni, a hol s a mennyiben a tömeg lelkileg eléggé homogén. Vagyis a tömeget alkotó egyesek lelki világának azon elemei fognak felszínre jutni, s fogják az egésznek lelki karakterét megadni, a melyek leginkább közösek. Hogy miért, most megértjük. Mert az utánzás itt érvényesülhet legerősebben, itt talál legkevesebb gátolásra ellenkező motívumok által. Mert mikor ilyeneket mondunk: »karakterének, lelki világának közös elemei«, »hasonlósága« stb., mindez azt jelenti, hogy: hasonló irányú értelmi és érzelmi asszociációk. Tehát hasonlóság az indító és a visszatartó motívumokban. Ennélfogva ha ezek hasonlóak a tömeg egyeseiben, akkor némely cselekvéseknek, mozgásoknak, indulatoknak általános felkeltése könnyű lesz, mert arra mindenkiben meg vannak a hajtó motívumok, s nincsenek vagy gyöngék az ellentétesek. És így, ha oly érzelemnyilvánítást vagy általában mozgást dobnak a tömegbe, melylyel szemben általában a legtöbb embernél nem lépnek fel ellenható motívumok, az utánzás könnyen fog lefolyni, s gyorsan s erőteljesen fogják azokat a mozgásokat utána csinálni.

A másik momentum az utánzás sikerére kevésbé jelentékenynek látszik első pillanatra, az t. i., hogy az utánzandó mozgás elég intenzív benyomást keltsen. Úgy gondolhatnók nevezetesen, hogy a fentebb tárgyalt második momentum, a gátló vagy előmozdító asszociációk döntik el igazában e kérdést; s ha vannak gátló asszociációk, azokat a hang nagyobb ereje vagy a gesztus nagyobb élénksége sem fogja legyőzni.

De mélyebb meggondolás más eredményre vezet.

Mindnyájan tudjuk, hogy az asszociációk élénksége s ereje,

sőt sokszor száma s minősége is egyenes arányban függ a többi közt az érzet (benyomás) intenzitásától, mely azután ezeket felkölti. Azok az asszociációk, melyek e szónak: »halál«, olvasása vagy hallása, továbbá egy halottról vett vázlatos rajz szemlélete, majd egy koporsóban fekvő halott szemlélése és végre egy halálküzdelem vagy tömeges halálos katasztrófa végignézése által keltődnek bennünk, mind számukra, sokféleségükre, mind erejükre nagyon különbözni fognak egymástól és motívumképen való hatásuk is nagyon különböző lesz. És a mely benyomás, kisfokú intenzitásánál fogva, halvány s gyöngé asszociációkat keltett bennem s nem tudott visszatartani egy cselekvéstől vagy rábírní cselekvésre, ugyanoly tartalmú, de nagy intenzitású benyomás egészen más lelki dispoziciókat fog bennem teremteni. Ezért erős benyomás utánzásra fog bírni, a mire gyöngé nem volt képes. Ámde a tömegben a benyomások erejének a fokozása épen egészen sajátlagosan megy végbe, s ez a tömegnek nagyon jellemző tulajdonsága.

T. i. ha egy mozgás vagy cselekvés számára a tömegben a fent vázolt kedvező körülmények előállottak, s az utánzás folytán, habár csekély erővel, el is terjedt, akkor növekvése már biztosítva van. Az érzethez képzetek és érzelmek asszociálódnak. Ezek ereje caeteris paribus arányos az érzet erejével, ez pedig a külső hatójelenség hatás nagyságával (erejével). Egy ember ájtatoskodása, templomi éneke kisebb intenzitású érzetet s így gyengébb asszociatív reprodukciót ébreszt, mintha ezer ember ájtatos egyforma arczát látom és ezer hang énekét hallom.

Ámde hogyan áll elő ez a rendkívüli ereje az érzetnek a tömegben? Erre Espinasnak igen szép megfigyelései és okoskodásai vannak. Arról beszél,¹ hogy a darazsak örei hogyan közlik a veszélyt a tömeggel, hogyan közlik emóciójukat? Az izgatott egyén látása által. Egyetemes törvénye a lelki világnak, hogy egy érzelmi állapot képzete magát ezt az állapotot is felébreszti az illetőben. A magasabbrendű állatoknál egy cselekmény elképzelése maga után vonja azon cselekedet elkezdését is. Ha a kutjának húsdarabot mutatunk, megnyalja a száját, nyalt választ ki ép úgy, mintha már a szájában volna az a darab hús. A primitív emberek, gyermekek és vadak, (sőt kisebb fokban, egyik-másik izgékonyabb művelt ember is) utánozzák azt a jelenetet, a melyet nekik elbeszélnek. Mi nem csak agy-

¹ Espinas: Des sociétés animales. 358 s k. 1.

velőnkkel gondolkozunk, hanem e folyamatba be lesz vonva egész idegrendszerünk, s minden gondolati vagy érzelmi folyamatot önkéntelenül megfelelő mozgás kísér, melyet csak ellenkező fékező parancsok képesek többé-kevésbé elfojtani. Ugyanis az indulatokkal járó fizikai kísérő (mozgás) jelenségek magára az indulatra is visszahatnak ugyanabban az egyénben, s fokozzák az indulatot. Visszahatnak pedig úgy, hogy ez indulatok által előálló változó beidegzések belső érzeteket keltenek s ehhez érzelmek fűződnek, a melyek aztán az egyén érzelmeihez, melyekből indulatja összetevődik, járulnak s azt fokozzák.¹ Már most a miképen egy affektus folytán előállott kifejező mozgás ilyen érzelmet hoz létre, ép úgy ezen kifejező mozgás (Ausdrucksbewegung) utánzása folytán létrejött mozgás is létesíteni fog ily érzelmet az illetőben, a mely magában tárgyaltan, tartalom nélküli, de a mint valami intellektuális tartalommal vonatkozásba hozatik, az ennek megfelelő irányú indulat készen lesz az illetőben. Ha valakinek, a ki rendes, nyugodt kedélyállapotban van, egy rendőri brutalitásról beszélek, hűvös szavakkal fog róla elítélőleg nyilatkozni. De ha a tömegben a fent vázolt módon a haragnak megfelelő jellegű általános, külön eszmei tartalom nélkül való érzelemfolyamat felkeltetett, s a rendőri brutalitás egyes tényei oda dobatnak, az indulat tárgyát nyer, s határozott kvalitással bíró érzelmek és indulat, a harag áll elő. Ép úgy mint a zenénél felkeltett általános, homályos érzelmek azonnal határozott kvalitású érzelmekké s indulatokká válnak, ha akár csak a zenedarab címe által konkrét tartalmai, mintegy jegeczesedési központot adunk nekik.²

Így a tömegben is. Ha egy érzelem mozgásban, vagy a mi ugyanaz, hangban, arczkifejezésben nyilvánul, ennek megfelelő érzelem keltődik kisebb-nagyobb fokban a szemlélőben is. Utánozza a mozgást s az ennek megfelelő érzés is felkeltődik nála, még akkor is, ha megfelelő képzetek vagy érzelmek nem is voltak benne.

Már most hogyan megy végbe az érzetnek és a megfelelő érzelmeknek fokozódása a tömegben létei által? Espinas erre a következő magyarázatot adja. Tegyük föl, hogy a szónok által érzett emóció 10. Az első szavakra, a melyeket siker követ, ennek felét, 5-öt közöl hallgatóival, a kik, mondjuk, vannak

¹ L. Wundt: Grundriss der Psychologie 1901. 209. 1.

² V. ö. Wundt, i. m. 212. 1.

300-an. Mindegyike e 300-nak reagál vagy tetszéssel, vagy megfeszített figyelemmel, a mit a tudósítások mozgásnak neveznek. Ez a tetszés vagy feszült figyelem már most visszahat úgy a szónokra, mint magokra a hallgatókra. E látvány ezekben valószínűségi érzést kelt. Ha feltesszük, hogy egy-egy csak felét veszi észre ezen érzéseknek, figyelemnek, tetszésnyilvánításnak, az eredmény már az, hogy az ő megindultsága már nem 5,

a mit a szónoktól kapott, hanem $5 \times \frac{300}{2} = 750$. Viszont a szónok is ezen visszahatások alatt áll. Ha mindegyik embernek érzése 750 lett, s mondjuk, megint a felét veszi észre

vagyis hat rá, már a szónok felindulásának erejét $300 \times \frac{750}{2}$

szám fejezi ki és így tovább. Espinasnak ez az okoskodása, ha nem is veendő szám szerinti pontossággal (hiszen egyébtől eltekintve, zavaró hatások, melyek a figyelmet eltérítik vagy csökkentik, hiányos megértés stb., nagyban csökkentik s módosítják az ily schematikusan kihozott eredményt, továbbá az egyes s így a szónok sem apperceptíválhat annyi érzést s így a felhozott számoknak sem lehet más, mint nagyon távoli, schematikus értéke) mindenestre jó magyarázat azon kölcsönös reflexhatás progressziójára, a mely a tömegben előáll és lehetővé teszi, hogy a tömeget alkotó egyesek folyton növekvő erejű egyirányú benyomásokat kapjanak, melyek a normális körülmények közt érhető benyomásokat erőben messze felülmúlják, s a mely benyomások ily nagy erőre éppen a tömeg által jutottak és hozattak.

Ezek a nagy intenzitású benyomások aztán lehetővé teszik a tömegben levő egyesek egész lelki állapotának, karakterének ad hoc megváltozását.

Erre nézve vegyük figyelembe a következőket. A normális lelki állapot jelenti egy-egy embernél a tudattartalom és érzelmek bizonyos minőségét, továbbá a különböző izgatásokra való reagálás minőségét és milyen erejét. E kép, ez összeállítás adja meg lelki világának karakterét. Rendes lelki világában bizonyos arányban vannak meg nála az egyes lelki dispoziciók. Rendes körülmények közt a vallásos képzetek és érzés nála a mértékig, a harag b mértékig keltődik fel, a nemi ösztön c mértékig és így tovább. Már most a rendkívül erős érzet (Empfindung) — és mint láttuk, a tömeg ilyet hoz létre — a rendes lelkiállapot jellegét alkotó bizonyos képzeteket nagy erőre juttat, bizonyos fokú érzelmeket aránytalanul megnagyít,

másokat elnyom épen a rendestől eltérő intenzitású asszociációk felkeltése folytán. Úgy, hogy egy karakterben, melynek rendes képe $a+b+c+d+\dots z$ s a melyben például a rendes vallási érzelmeket a jelzi (pontosabban: a rendesen felkelthető vallási asszociációk rendes erejét), a tömegben esetleg $10a$ lesz. Viszont más asszociációk épen e miatt elnyomatnak s így aztán előállhat a tömegben a fent említett egyénnek ily lelki képlete: $10a + \frac{b}{2} + \frac{d}{10} \dots$ vagy még eltérőbb is; lehet pl. $10a + \frac{b}{2}$ csupán, az asszociációk rendkívüli ereje folytán.

A tömegben előálló ezen lelki folyamatok, a mint látjuk, az egyének lelkében mennek végbe azon kölcsönhatás folytán, a melyet a tömegben levő egyesek egymásra fizikailag és pszichikailag gyakorolnak. Tehát in ultima analysi az egyén, minden egyes egyén alakul át azáltal, hogy a tömegben van s addig, míg a tömegben van. Ez az utóbbi momentum nagyon figyelemreméltó. Két hangyaráj harcban volt egymással. Forel kivett az egyik rajból 3-at a legdühösebbek közül, a másiktól hasonlóképp 4-et s egy közös edénybe tette őket: barátságosan érintkeztek egymással. Az emberekkel hasonló kísérleteket végezi az élet. A tömeg széteszolván, rövidebb-hosszabb utórezgés után minden egyén lelke visszazökken eredeti jellegébe. Az emberek tehát a tömegbe összetevődés által és az összetevődés idejéig változnak át.

Mindezek az egyént átalakító tünemények különböző mértékben ugyan, de tapasztalhatók nagyobb számú egyénekből álló gyűlésekben is, a hol természetesen mindazok a mozzanatok, a melyekben ily gyűlés a tömegtől különbözik, az eredménynél számításba veendő. így a szervezetség, a fizikai korlátoltság kisebb mértéke stb. stb. Ennélfogva itt a tömeglélektan módosult s halványabb jelentkezését fogjuk találni. De ez átalakító hatás mégis nagyban érdekel bennünket, a mennyiben az organizált emberösszességeknek sok szerve ily gyűlés formájával bír és így az egyéni lelkek átdolgozásának egyik retortájában szervezett összességeknél is ily tömeg-pszichológiai jelenségek szerepelhetnek s magyarázzák a végső összességi lélektani kialakulásnak az egyénékétől való nagy különbözőségét.

III. Szervezett összességek.

12. Azon múltó, könnyen és hamar széteső kapcsolaton kívül, melyet tömegnek nevezünk, s melyben a szervezetségnek semmi vagy csak igen csekély nyomát találjuk, egész sora van

az állandó, szervezett emberi kapcsolatoknak, a melyek a kollektív lélek kérdésénél első sorban veszik igénybe figyelmünket.

Mit jelent a szervezkedés az emberi kapcsolatokban? Ugyanazt, mint mindenütt másutt: oly berendezést, melynél fogva az egésznek bizonyos részei az egésztől föltételezetten különleges működést végeznek az egész számára, vagyis olyat, mely az egész egyéb működéseinek feltételül szolgál. Kevésbé anthropomorph módon kifejezve: fizikai és kémiai folyamatok állnak elő az egész egy részében, a mely ugyancsak fizikai és kémiai úton hat a többi részekre is oly módon, a mely az élet fentartására kedvező. Ez pedig az által történhetik így, mert az anyag oly alakulatot vett fel, a mely e megfelelő hatások érvényesülését lehetőségessé teszi. Tehát egy megfelelő struktúrája az egésznek, a melyben azok a fizikai és kémiai hatások érvényesülhetnek.

Az emberösszességekben ez a szervezés szintén abból áll, hogy az összesség bizonyos részei bizonyos sajátlagos működést végeznek, mely az egésznek, mint ilyennek fentartására, kihat, s egyéb életműködésének feltételül szolgál. Már most miért végez egy bizonyos rész ilyen működést és miért hat az ki az egészre? Itt a fizikai és kémiai törvények mellett lélektaniak szerepelnek. Ezzel nem akarom állítani, hogy a lélektaniak a fizikai- és kémiaiaktól függetlenek; csak azt, hogy még ma külön jelenségek, melyeket azokra visszavinni nem tudunk; mint a hogy különben a kémiai is a mechanikán alapul, csak egy többlet. A természet erőinek egyik sajátos jelentkezési formája a lélektaniaknak nevezett, a melyeknek az idegrendszer működésén alapuló külső fiziológiai jelentkezési formáját közvetlen kapcsolatba hozni annak befelé fordított oldalával, az alanyilag érzett s felfogott par excellence lélektanival, eddig nem sikerült, talán soha sem sikerül. Ámde e kettőnek parallelizmusa az ember azon ösztönszerű törekvésénél fogva, hogy a hol tudományos bizonyosságra nem tehet szert, hypothesisen pihentesse meg elméjét, önkéntelenül egy azon folyamat két oldalának való felfogására vagy legalább komoly feltételezésére vezet.

Ennélfogva egészen belekapcsolódik a természetben érvényesülő erők sorozatába a lélektaninak nevezett is; s azon hatások, melyek lélektani úton érvényesülnek, azon sorozatba, a melyek a fizikai, kémiai és élettaniakból állanak. Természetesen az a felfogás, mely a lelket külön substantiának fogja fel, s a mely szerint az nem áll a causalitás uralma alatt, ezzel

összeférhetetlen; s ez alapon e kérdés így nem tárgyalható. De végre is minden okoskodáshoz bizonyos elfogadott alap kell; mi azon másik felfogás elől egyszerűen kitérünk, vele nem foglalkozunk. Tehát az emberi közösségek lélektani összekapcsolódást is mutatnak, vagyis lelki úton való egymásra hatást is. Egy része egy emberi közösségnek, egyesek vagy többen, oly lelki hatások alatt állnak a közösség részéről, vagyis oly képzetekkel s érzelmekkel töltenek meg, a melyek őket a közösség irányában s érdekében való bizonyos működésre készítetik (szervvé megtétel, szerviség tudata, kötelességérzet, ambíció stb.), másrészt az engedelmisség berendezése, mely a legkülönbözőbb lelki tartalom alapulhat. Így a belátás, (a mely megint különböző alapú lehet, mint a kényszer, a büntetés előre látása, vagy a célszerűség belátása), aztán ösztönszerű érzelmek (kegyelet, szeretet, kötelesség érzése stb.), végre az így előállott túlnyomó erő által gyakorolt fizikai kényszer az eszközei a hatásnak, a melyet a szervi működés az egészre gyakorol, illetőleg a mely által egy rész működése az egészre kihat.¹

13. Az emberi kapcsolatok szervezetét vizsgálván már most, azt a közös vonást találjuk berendezésökben, hogy azok az összesség vagy annak hatóképes elemei részéről jövő hatások felfogására, az összességet érdekelhető jelenségek felismerésére s mindezek alapján való cselekvésre tételnek képesekké.

Ha a legegyszerűbb egyesületet is vesszük, szervezetében megtaláljuk e momentumokat.² Az alapszabályokat, melyekben az egyesület célja, eszközei, szervezete lesznek meghatározva, a közgyűlés, vagyis a tagok összessége állapítja meg. Már itten tehetünk bizonyos megfigyeléseket. Hogy mi lesz az alapszabályban, az mindenestre a tagok akaratától függ. Másféle emberekből összeállított közgyűlés másféle alapszabályokat alkotna. De az alapszabályok megalkotásában a tagok nem is

¹ Úgy hiszem túlságosan kevés az, mit erre nézve *Ratzenhofer* mond, hogy t. i. a szociális akaratnak két irányban van összefoglaló ereje: 1. az egyes az ő érdekcsoportja (Interessengemeinschaft) közakaratának aláveti magát, mert személyes érdekét látja benne támogatva. 2. A közösség aláveti a maga akaratának az egyes akaratot, a végből, hogy mindenenek rezultálódo érdeke kielégítést nyerjen. (Die soc. Erkenntniss. 286. 1.) Még a tudatos elemek sincsenek ezzel mind megemlítve, hát még az öntudatlanok.

² Határozott célú egyesületekről mondja Ward: These bodies may in very just sense be regarded as conscious and intelligent, and they conduct their operations in all essential respects in the same way that individuals conduct theirs. Outlines of sociology 1898. 266. 1.

egyformán vesznek részt. Egy részök el sem jön. Így tehát az aktívabbak, az érdeklődőbbek felfogása, tudattartalma s temperamentuma fog érvényesülni az egész életrendének meghatározásánál. De ott a közgyűlésen is a tudatok és érzések interferenciája fog bekövetkezni. A közgyűlés vagy az elnök hatáskörének megállapításánál, a kitűzendő célok terjedelmének szabályozásánál, az ellenőrzés részletes és pedáns, vagy inkább az egyéni jóra való alapított berendezésénél stb. stb., mindenütt a legkülönbözőbb emberek (közgyűlési tagok) élettapasztalata, műveltsége, kedélyállapota, tehát tudat és érzelmi tartalma fog összejárni a végeredmény: a szabályozás mikéntje tekintetében. A tagok tudatbeli és érzelmi kvalitásai lesznek határozók a végeredményre, a nélkül, hogy az pusztán és egyszerű összege vagy különbözete volna az egyesek e tárgyban táplált nézeteinek és érzelmeinek. A vitatás során a nézetek módosulnak, másokra való tekintettel módosíthatnak, sőt még olyankor is, a midőn egy kész tervezet egyhangúlag fogadtatik el, meg volt a nézetek és érzelmek ez interferenciája. Mert ha az, a ki a javaslatot készítette, megbízás folytán készítette, úgy e megbízásban már a tagok részéről való véleménynyilvánítás és érvényesítés történt, a mikor épen ezt, az ilyen minőségű embert bízták meg azzal, s nem mást; viszont a tervezet elkészítésénél is a tagok valószínű felfogására való tekintettel vezeti a tervezőt; sokat, mit maga talán, ha pusztán tőle függne, betenne, kihagy, s azokra való tekintettel mást vesz be, stb. A tervezet, ha egyhangúlag is fogadtatik el, nem jelenti azt, hogy éppen minden tag minden gondolatát és érzelmét kifejezte. Egy más, bizonyos nuanceokban eltérő tervezet ép úgy fogadtatik el egyhangúlag, mert sok embernél a részletekben való eltérés nem elég erős indok az ellene való küzdelemre, s így midőn belenyugszik, saját véleményének egy részéről lemond, ha az egészet elfogadhatónak találja. Sőt sokszor tapasztaljuk, hogy egy kérdést, egy-egy pontot már-már vita nélkül elfogadnak, a mikor valakinek mondanivalója támad, s ezzel hosszú vitatkozás és a nézeteknek nagy elágazása áll elő. Oka: az ellentétes nézet az egyesben nem volt elég erős motívum magában a felszólalásra, de a példa, az izgatás, melylyel a discussió jár, erőre juttatja; az ellentétes motívum, a tétlenség felé hajtó, elenyészik s az illető felszólal. De az is közrejátszik, hogy a discussió felkelt addig szunnyadó eszme és érzelmi kapcsolatokat, s ennek folytán áll elő ellenkező felfogással az, a kiből

a vita megkezdése nélkül ily képzet vagy érzelmi társulások elő sem állottak volna. Vegyük még mindehhez azt, hogy az egyes külön vélemények és érzelmek az egyesekben különböző erővel lépnek fel, s különböző intenzitású külső cselekvésre (beszéd-tartás, hanghordozás stb.) bírják az illetőket, hogy különböző idegrendszerük különböző fokú állhatatosságra képesíti őket véleményök hangoztatásában és érvényesítésében. Ez megint a habozókat, kételkedőket és indifferenseket különböző mértékben befolyásolja, úgy, hogy a határozathozatalban, a mely ily stádiumban legtöbbször kompromisszum, vagy nemine eontradi-eente az elnök szuggesztív kijelentése formájában jelentkezik, a közgyűlésben szereplő tudat és érzelmetartalmaknak különböző hatékonyságuk mértékében való összefolyását szemlélhetjük.

14. Még akkor is, mikor egy egyén uralkodik a gyűlésen, még akkor is a gyűlésen jelen levő tudat és érzelem-egységek interferentiaja alkotja meg a végeredményt részben azért, mert a domináns személyiség domináns volta már a gyűlési tagok tudat és érzelmetartalmából következik s attól függő, részben, mert az uralkodó egyén tudatosan s öntudatlanul is a többiek hatása alatt is áll. Többször tanúja voltam ily jellegű tanácskozásoknak, a mennyiben alkalmam volt néhányszor részt venni a dunamelléki ev. ref. egyházkerület gyűlésein, mikor ott Szilágyi Dezső főgondnok elnökölt. Szilágyi az ő kolosszális személyiségével a szó szoros értelmében rajta feküdt a gyűléseken, úgy, hogy egy-egy ügy tárgyalásának lefolyása körülbelül az volt, hogy az előadó előadta az ügyet, ha kívánt valaki hozzászólni, hozzászólott, s akkor Szilágyi reaszumálta az ügyállást és a szükségesnek vélt pro és kontra érvek felemlítésével konkludált: azt hiszem ilyen és ilyen döntés lesz a leg-helyesebb. Soha sem történt meg, hogy ellentmondásra talált volna, vagy az ő elnöki véleménynyilvánításával szemben szavazást kértek volna. Igaz, hogy néha maga sem nyilvánított véleményt, hanem szavazásra tette fel a kérdést. Vagy néha élesebb ellentétek esetén a maga véleményének kifejtése után mondta: ám méltóztassanak szavazni. Ily esetekben is a szavazás az ő véleményét fogadta el. Tehát a határozathozatal lényegében úgy történt, hogy a gyűlés informálta Szilágyit, a ki azután kiformalta agyvelejében a véleményt, melyet a gyűlés magáévá tett. Ez egy tipikus példája annak, mikor egy egyén egy gyülekezetet dominál. És mégis: tisztán Szilágyi Dezső, vagy helyesebben: az izolált Szilágyi Dezső véleménye s akarata

volt-e az, mely a gyűlés akaratává tevődött? Vagyis: a gyűlésnek azon határozataiban nem volt a gyűlés tagjai minőségének semmi része? Kétségtelenül mindig volt. Egyrészt a gyűlés tagjainak tudat és érzelmi tartalma s annak minősége tette azt, hogy azt a tudat és érzelemegységet, a melynek Szilágyi Dezső volt a neve, vezérének elismerte; egy katolikus zsinaton ez a Szilágyi, ez a református Szilágyi, nem dominált volna. Viszont kétségtelen, hogy Szilágyi gondolkodását is befolyásolta a felszólalók és a gyűlés hangulata, egyik másik szempont, a mi felhozott; úgy, hogy az írószobájában írásbelileg nem mindig jutott volna olyan döntésre, mint ott az elnöki széken. Ennélfogva ilyen szélső esetben is összvéleménykialakulást látunk a gyűlésben, mely a gyűlés összeállítása s minemősége által meghatározott, bár sokszor nem esik egybe egyetlen tag külön akaratával sem.

15. Felvéve az elejtett fonalat: a közgyűlés így megalakítja az alapszabályokat, melyek nem jelentenek egyebet, mint azt, hogy értelmi motívum-tömeget szolgáltatnak az összesség későbbi konkrét akaratelhatározásainál.

Egy további lépés a szervek megtétele s itt mindig a tudat s akarat szerveiről szólunk. Az az egyesület elnököt, igazgatót, választmányt, stb. stb. tesz meg, a mely szervek azután az egészért, jogi vonatkozásban azt kötelezve s jogosítva, erkölcsi vonatkozásban is legnagyobbbrészt az egésznek beszámítva, fognak eljárni. De kérdés: nem egyszerűen az az ember, vagy azok az emberek, a kik szervképen eljárnak, gondolkodnak, akarnak, cselekszenek-e akkor? Az, hogy az egésznek számíjtjuk be jogilag és erkölcsileg is, conventio dolga lehet.

Az kétségtelen, hogy az az egész, az az összesség egyéni idegrendszerekben és útján gondolkodik, érez és akar; és cselekszik is egyéni izomrendszerek mozgásba hozatalával. Az egyéni agyvelőkön kívül nincs gondolkodás az összességben sem. Azonban épen az összesség szervei működésének vizsgálata azt mutatja, hogy bennök s általuk az *összesség által meghatározott* s adott lelki jelenségek állnak elő. Az egyén, a mikor szervképen szerepel, tudattartalmára s ezzel kapcsolatban érzelmeire is oly átalakításon megy keresztül, a mely irányára s eredményeire nézve az összesség által meghatározott, s a mely addig tart, míg szervképen szerepel.

16. Annak vizsgálatánál, hogy a szerv az összességben ható lelki állapotok és a mellett az összesség egyéb állapotai

által meghatározott lelki működést végez, első sorban vegyük figyelembe azt, hogy már magában a szerv konkrét megtételében azon lelki tényezők s azoknak iránya jut kifejezésre, a melyek az összességben dominánsak. Azzal, hogy egy részvénytársaságban igazgatónak X. tétetik meg, a ki merész vállalkozási kedvvel bíró ember, és nem Y., a ki óvatos és passzív, caeteris paribus bizonyára a tagok többségének vagy nagyobb erő kifejtésre képes részének ilyes erélyesebb vállalkozó iránya jutott kifejezésre. Igaz, hogy azt mondhatná valaki: nem azért lett X. direktor, mert lendületes egyéniség, hanem mert az atyafiságának kezében van a legtöbb részvény. De ez sem szól a tétel ellen. A tény az, hogy a diadalra jutott irány X.-et, úgy a hogy van s a milyen, akarta igazgatónak. Az egyéni lelki életben is megtörténik, hogy az állandó lelki dispoziciók irányával szemben egy bizonyos adott esetben nagyobb erővel fellépő motívum hatása alatt a karakterrel ellenkező magatartás követetik. De ennek a motívumnak ép úgy folytonos küzdelme lesz a jellem állandó tényezőivel, hogy ezek ellenére érvényesülhessen, mint a hogy annak a protegálnak és cselekedeteinek, (ha csakugyan annyira ellentétes lesz az egész vagy nagy rész jellegével), a tagok hajtó, támadó, követelő magatartásával szemben.

De bárhogy legyen is, az összesség keretében játszó erőknél, tehát az összesség minemű összetételének eredménye az, hogy ez vagy a másik tétetik meg szervnek: és így, hogy ilyen vagy amolyan jellegű lelki berendezés, egyéni lélek lesz szerv, vagyis az összességi tudat s érzelmek kikészítési edénye.

Nem akarom e képpel, hogy edény, azt kifejezni, hogy a szerv teljes passzivitással fogadja magába a rávonatkozó hatásokat, hogy benne, mint egy fazékban elegyedjenek a különböző színű beletöltött folyadékok egy új, átlagszínű keverékké. Hanem azzal a közkeletű felfogással szemben, hogy az egyén szervnek tétetvén, a maga egyéniségét, egyéni tudat és érzelmetartalmát viszi oda, s érvényesíti mint szerv az összesség nevében s számára, ezen felfogással szemben kívánom hangsúlyozni, s előtérbe állítani azt a szempontot, hogy az egyén szervvé tétetvén, mélyreható változáson megy át, és bár egyéni szervezete s lelki működési sajátága szerint folynak is le lelki funkciói, de a *tartalmat* az összességtől kapja. És minél magasabb rendű az az össz-személyiség, minél komplikáltabb szervezete van, annál tulajdonosabbak lesznek a szervben az összességi momentumok az

egyéniek fölött; vagyis a mi ugyanazt jelenti, a közösségi lelki élet annál inkább kifejlődik, annál szorosabb egységbe fűződik az összesség, s annál kevésbé tekinthető merő egyéni egymás-mellettségnek.

17. Hogyan megy végbe a szervképen működő egyéni lélek tartalmának átalakulása? Az átalakulás első sorban azon a pszichológiai tényen nyugszik, hogy bizonyos lelki fejlődési fokot elért ember nagy mértékben képes arra, hogy adott esetben tudattartalmát módosítsa, helyesebben tudattartalmának egy részét a tudatból kizárja; vagyis, hogy figyelmét bizonyos képzetekre fordítsa és koncentrálja. Ennélfogva bizonyos mértékig magában többféle tudat- és öntudatalant egyesít. Ennek gyakori példáját látjuk, midőn az egyén különféle társadalmi minőségben szerepel, s annak megfelelő különféle magatartást tanusít. Egy egyén pl. először magánember, egyéni, anyagi és szellemi szükségletei kielégítése után járó ember; azután közhivatalnok, pl. miniszter; ilyen minőségében való eljárásánál nagy tömegben más tudattartalommal dolgozik, vagyis más tudattartalmat hagy a motívumok kialakulásánál s működtetésénél szerepelni, mint a magánember minőségében. Azonkívül ő, tegyük, egyházi gondnok is, a mikor megint egész tömege a képzeteknek tolatik félre s más képzettömegek lépnek helyébe.

Természetes, hogy ezek a különböző minőségekben szereplő tudatelemek nem zárják ki egymást teljesen, nem cserélik fel egymást teljesen senkinél, s a fölcserélés mértéke is nagyon különböző egyeseknél. Innen van az, hogy szellemi képességeitől eltekintve, nem mindenki egyformán alkalmas arra, hogy különböző minőségekben megfelelőleg működhessék. Nem mindenki való pl. közhivatalra: olyan nem, ki magán egyéni szempontjait egyáltalában nem tudja félretolni; és annál kevésbé, minél magasabb a hivatal, s így minél teljesebb behelyezkedés kívántatik azon másik képzetkörbe.

De ha az oda nem tartozó képzeteknek tudatos kizárása sem történhetik meg egész teljességgel, még annál inkább megmarad az öntudatlan hatások szerepe. Itt különösen az érzelmekre gondolunk, a melyek sokszor asszociálódnak a nélkül, hogy a velők összefüggő képzetek a tudat felszínére jutnának; itt az öntudatos szétválasztása az egyébkénti (magán) egyénnek a szervtől sokkal kevésbé sikerül: és épen e téren lesz szerepe a magánegyén minemiségének, színező hatásának a szervi működésnél, és következménye annak, hogy kit tesznek meg

szervnek. Mindez azonban azon hatások mellett, melyeket a szerv az összességtől vesz, aránylag háttérbe szorul.

Már most ez a, mondjuk, magánegyén félretolása és a »funkcionárius«-nak, a »szervi-nek a helyébe lépése caeteris paribus, vagyis az egyéni arravalóságtól eltekintve annál nagyobb mértékben fog előállani, minél inkább szolgálnak az intézmények arra, hogy azon érdekkörben, melynek ő a szerve, a vonatkozó tények a szervre hathassanak. Ilyen tények lehetnek az odatartozó objektív momentumok; de lehetnek szubjektív mozzanatok is, t. i. azoknak véleménye, kívánsága, kik az összességhez tartoznak.

18. Vegyük előbb az objektív momentumokat. Az egyén szervvé tétetvén, megkapja mindazokat az információkat, a melyek az összességre, illetőleg az ő szervi teendőire vonatkoznak. A takarékpénztári igazgató oly teljes részletességgel és pontossággal informálódik a takarékpénztár összes ügyeiről, a minőt csak épen szervi minőségénél fogva kaphat, s így tudattartalma az összesség viszonyai- és tényeinek oly komplexumát jelenti, a mely azt a magánegyén tudattartalmától nagyban megkülönbözteti. Ép úgy minden más szerv; s minél komplikáltabb az összesség, sokszorosabbak viszonyai, differentálódottabbak szervei, annál eltérőbb lesz a különbeni egyéni tudattartalom a szervitől. A miniszter, a kinél az informatív szolgálat nagy összetett rendszere segíti elő tudatának bővülését a vonatkozó jelenségek köréből, ezek alapján egészen más eredményre jut, mint a magánegyén által megszerezhető tudattartalom alapján. És itt vegyük figyelembe azt is, hogy tökéletesebb berendezésű összességeknél nem pusztán a tények, jelenségek közöltetnek fokozottabb mértékben a szervvel, hanem azoknak a jelenségeknek egymásközi vonatkozásai, más tényekkel való kapcsolatba hozataluk, tehát megítélésök is az átalakító s előkészítő eljárás többé-kevésbé összetett folyamatán keresztül jut hozzá; tehát sok elme különböző irányú fölfogásának érvényesülésével (szakértői vélemények, memorandumok, előadói tervezetek stb.), a mi mind hatással van rá, és e hatásokhoz is szervi mivoltánál fogva jut. Azután pedig láttuk, hogy annál fogva mert szerv, figyelmét szervi működésében, a mennyire lehet, kizárólag ezen idevonatkozó képzetekre koncentrálja, s azokat, melyek az ő magánegyéniségét lelkiileg kiteszik, lehetőleg kizárja, és így kétségtelen, hogy a szerv, a mikor szervképen gondolkodási működést végez, úgyszólván csak a formális műkö-

dési képességet tartja meg magánegyéniségéből (sőt még ezt sem egészen, a segédszemélyzet összműködése folytán), de az az agyvelő, X. agyveleje, egészen más képzetekkel operál, egészen más anyagot dolgoz fel, ha szerv, mint mikor magánember, s az az anyag épen az összességre vonatkozó, annak szervei által összehordott és feldolgozott. E mellett még figyelembe veendő, hogy a szerv többé-kevésbé szabályokhoz van kötve működésében, a mely szabályok részint eljárása rendjét, módját állapítják meg, részint érdemleges működésének tartalmát is egészben vagy részben meghatározzák. A szabályokban (alapszabály, törvény, szokás) az összesség felfogása a maga érdekéről, a helyesről, jóról, czélszerűről van kifejezve és érvényesül a szerv tudatában s akaratában; ezzel megint egy nagy, sokszor elhatározó tömege a képzeteknek, s az engedelmességgel kapcsolatos érzelmeknek áll elő a szervben, a melyek tulajdonképen közösségek. Igaz, hogy ez ellen azt lehetne vetni, hogy minden egyes is a törvények stb. szabályai szerint él, s így itt nincs különbség magánegyén és szerv közt. Ez ellentetés annyiban áll, hogy tényleg csakis kvantitatív különbség van; de hiszen láttuk, hogy az egyéni lelki élet szintén szociális tartalmú s a kapcsolódási átmenetek egész sora vezet odáig, hogy a szociális tartalmú egyéni tudatok összhátása külön összességi tudattartalmat s akaratot fejt ki, azáltal, hogy külön válik a merő egyénitől. Különb is a szerv sokkal inkább van működésében szabályi hatások alatt, mint a magánegyén, épen szervi állásánál fogva.

19. De ezen objektív tényezőkön kívül, melyek az összességben szerepelnek, vagy azt érdeklik, az összesség részéről jövő alanyi momentumoknak egész tömege az, a mi a szervre hat, s nagy mértékben figyelembe veendő.

A szerv nemcsak azon tényekről informálódik tökéletesebben, a melyek az összességet, hogy úgy mondjuk, objektíve érintik, hanem a vélemények, óhajok, vágyak és törekvések, a melyek az összességben felmerülnek, rá fokozottabban hatnak, mint a magán egyénre, egyrészt annál fogva, mert inkább tudomására juthatnak (sokszoros berendezések vannak erről való informálásra), másrészt mert egyenesen feléje irányulnak, neki támadnak. A szerv legtöbbször oly helyre lesz állítva, hol e hatások őt legjobban érhetik, sőt e hatások, épen mert eredményt akarnak elérni, őt fel is keresik, s nála érvényesülni akarnak. Mindaz, már most, a mi az emberi egymásrahatásról,

vélemények és érzelmek szuggesztív erejéről mondatott, itt érvényesül. A szerv a különböző irányú hatások ütköző pontja, s szervi mivoltánál fogva az az egyéni agyvelő vagy idegrendszer a rábeszélés, fenyegetés, kérelem, sürgetés és más szuggesztív hatások célpontja s átalakító hatásának elszenvedője. Kérvény, újság, parlament stb. stb. mind oly eszközök, melyek által a szervre való hatás nagy keretű összességekben érvényesül; de kis részvénytársaságoknál is a részvényesek magánbeszélgetésben vagy másképp nyilvánított érzülete hat a szervek működésére; sokszor azok vélelmezett akarata az irányító: mit szólnak ehhez az emberek, stb.

Mindezekben vázoltuk azon folyamatot, a mely szerint az egyén képzettartalma átalakul szervi mivoltának megfelelőleg az összesség ráhatása folytán.

20. Az akaratnál s a cselekvésnél azonban a képzettartalom is csak az érzelmek, helyesebben az affektusok útján szerepel, a melyeket ébreszt, a melyek vele járnak. Miután láttuk, hogy képzettartalma tulajdonképen az összesség által dolgoztatott ki s adatik, bizonyos fentartással mondhatjuk, hogy az érzelmek s affektusok, melyek így ez alapon a szervben kelnek, s melyből akarat és cselekvés lesz, szintén az összesség hatásának eredményei. Tudniillik minden képzzettel érzés is jár, melyből hosszabb összefüggő folyamatu affektus válhat s kellő intenzitás mellett (ellentétes, erősebb gátló érzelmi folyamatok hiányában) akarattá válván, cselekvésben végződik. És így ha azon képzettartalom, a melyet a szerv magába szed, az összesség által adott, úgy az érzés és affektus, mely nyomában kél, s az akarat és a cselekvés is az összesség által meghatározott; benne az összesség erőinek hatása nyilvánul. Ez kétségtelenül így is van, csak azt kívánom megjegyezni, hogy az érzésnél és cselekvésnél az egyéni öntudatlan momentumok nagyobb szerepet játszanak, mint a képzettartalom kialakításánál: épen öntudatlanságoknál fogva. Épen mivel az érzelmi asszociáció gyorsabban s könnyebben áll be, mint a vonatkozó képzeteké, a mely esetleg el is marad, tudatra nem jó, s mivel az érzelmi asszociációnál is rendszerint azt, hogy az asszociatív, s más képzetekkel együtt járt, felismerni nem, vagy csak külön arra fordított figyelem, önmegfigyelés és analízis útján lehet, s különösen azért, mivel az asszociálódó érzelem a meglévővel összeolvad: az a szétválasztása a »magán-egyennek« és »szervnek«, a mely a képzeteknél annyira sike-

rülhet, itt már sokkal kisebb pontossággal megy végbe. A miniszter, a ki öntudatosan nem akar antiszemita lenni, bizonyos gyanús hangzású nevet oly érzelmi árnyalattal fog kezelni, a mely tudatos képzettartalmával nem teljesen egyező.

De a cselekvésnél nagy szerepet játszanak azok az érzelmek, a melyek a szervi állás folytán állanak elő. Itt mindenekelőtt figyelembe veendőek azok, a melyeket szubjektív jellegű körülmények neve alatt említettünk. Az összesség köréből jövő, legkülönbözőbb indulatkeltő impulzusok érik így a szervet s hatnak közre érzés és cselekvés kialakulásra. A dicséret, a gáncs legkülönbözőbb formáiban ily érzelmeket keltő.

S mindehhez hozzáveendő még a szervnél szervi állásánál fogva előállott egynémely lelki dispozició. Szervi mivoltának tudatával bizonyos lelki állapotok járnak, a melyek a nélkül nem, vagy csak kisebb mértékben vannak meg: így felelősségérzet és ambíció az összességre vonatkozásban, a mely két tényezőben foglalt érzelmek minden szervi működésnél jelen vannak s a máskülönben való »egyéni« magatartástól különböző értékelési, becslési mértéket hoznak magukkal. Bármilyen lelkiismeretes ember és mély érzésű hazafi legyen valaki, ha magánemberré lett, nem fogja azzal az intenzív érdeklődéssel kísérni egy resszort ügyeit, mint a mivel azt miniszter korában tette. A felelősségérzet s az ambíció, hogy eredményeket érjen el, hogy alkosson, és a minden cselekvésnél, alkotásnál meglevő és stimuláló gyönyörérzet őt szervi mivoltában folyton kísérik. A felelősségérzést legtágabb értelemben akarom venni s értem alatta a saját lelkiismeretével szemben való felelősséget is. Vagyis a kellő ethikai tartalommal bíró lélek azon érzelmeit, melyek az egyént a rábízott feladat teljes elvégzésére, feladatával való teljes azonosításra hajtják.

Egy további faktor, a mely őt az összesség részéről jövő legerősebb ráhatások irányában való cselekvésre fogja hajtani, a magán-egyéninek bizonyos belejátszása. Szervi állásának, a hatalom, alkotások stb. gyönyörzéseinek állandó biztosítása őt szintén a legerősebb hatás irányában való működésre fogják hajtani, vagy a mi ezzel legtöbbször egyet jelent, a különböző irányok közt azok erőarányában való kompromisszumot jelentő eljárásra. Mert hiszen a hajtó erő nagysága nem csak egyoldalulag egy adott pillanatban, önmagában mérendő, hanem hatóképessége függ az ellenében kifejtett feszítéstől is. A részben való engedés enyhíti, a merev szembeszállás sokszor fokozza: viszont a kielé-

gített irány ereje ellanyhul, úgy, hogy ha nem történik mindjárt egyidejű kiegyeztetés az adott irányok erőarányában, a mondott proceszszus szerint az successive következik be, vagyis ha az egyik iránynak teljes mértékben engedett, tekintet nélkül a másik, bár gyöngébb irányra, akkor egyrészt a kielégített irány ereje a támogatásban lanyhább lesz, mint a követelésben, másrészt a megsértett irány ereje a sérelem folytán fokozódik, s így ennek a bizonyos mértékű kielégítése fog beállni.

21. Összefoglalva már most látjuk, hogy

1. az összesség tudatának és akaratának kiképzésére szolgáló szervnek ilyen vagy amolyan minőségű egyén az összességben ható és érvényesülő erők eredőjekép tétetik meg;

2. hogy az ily egyén szervi mivoltánál fogva (felelősségből, ambícióból, stb. folyó) új vagy fokozott érzelmekkel telítődik meg s ily irányban átalakul;

3. ezzel kapcsolatban a szociális létre alkalmas ember lelki figyelmeztetésével képes adott működések alkalmával magánegyéniségét kitevő képzetkörét s kisebb fokban érzelmi tartalmát is tudatából kizárni;

4. szervi mivoltánál fogva oly helyzetbe jut, hogy az összességre vonatkozó jelenségek lehető teljességgel jutnak tudatába, s így a 3-ra való tekintettel képes tudatát majdnem teljesen kizárólag az összességre vonatkozó képzetekkel megtölteni;

5. a képzettartalom feldolgozása, (ítéletek stb.) s ebből folyólag való érzelmkialakítás, meg azonkívül is közvetlenül érzelmkialakítás benne az összesség különböző részeiről jövő ráhatások túlnyomó részvételével és hatása alatt történik.¹

Látjuk tehát, hogy mikor az egyén mint az összességi tudat vagy akarat szerve szerepel, működése a közösség részéről jövő lelki hatásoknak és a közösséget érintő viszonyok ismeretének eredménye, a szerv egyéni lelki képességei és sajátosságai szerint feldolgozva. Már most figyelembe veendő, hogy a közösség legkevesebb ügyei lesznek közvetlenül egy egyéni szerv által végezve, hanem többnek együttműködése, egymásráhatása útján, a hol s a mikor tehát a most jelzett összességi hatások, melyek egy-egy szervet érnek, sokszorosán komplikálódva érvényesülnek,

¹ A szervezésnek, s a szervnek ezen kétségtelenül döntő szerepét a közösségi tudat kialakulásában ismeri félre *Novicow*, mikor nem a (legtágabban vett) kormányt, hanem az „élite” -et, majd kissé zavarosan az arisztokráciát állítja oda a társadalom sensoriumának. *Conscience et volonté sociales*. 23., 43. l. s másutt is.

s hoznak ki eredményt, a mely eredmény tehát még inkább eltávolodik egy-egy egyén magán, egyéni lelki tartalmától. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy nagyobb számú tagokból álló kollegiális szervezetekben (parlamentek, közgyűlések), mint már említettük, többé-kevésbé azok a lélektani átalakulások is előállanak, a melyeket a tömegben láttunk, s a melyek még inkább eltérítik a különben való, izolált egyén lelki tartalmától az így előálló eredményt, ha továbbá figyelembe vesszük azt, hogy a cselekvés folyamán előálló akadályok, s felkeltett (nem közösségi, hanem egyéni) érzelmek a tudat s akarat szervére visszahatnak, s az elhatározás módosulását idézhetik elő, úgy kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy a szervezett emberösszeségekben oly tudat, érzelmek s akarat jő létre, a mely, a míg egyrészt az összességben ható és érvényesülő egyéni lelki tartalmak által meghatározott, azokból alakuló, másrészt mégis azok egyikével sem azonos; új és az egészé.¹

22. Ha már most az organizált összességekben előálló lelki jelenségeket a tömegnél megvizsgáltakkal hasonlítjuk össze, azt a lényeges különbséget találjuk, hogy míg a tömegnél minden egyes átalakítódik, s ezen átalakított egyesek lelki megnyilvánulásainak összeadása teszi azt ki, a mit a tömeg lelki nyilvánulásainak nevezünk, addig az organizált összességekben az egész részéről jött hatások eredményeképp oly lelki hatáseredmények jönnek létre, melyek az egészet kitevő egyének egyenkint való lelki tartalmától különbözők, s azzal nem esnek egybe. A tömeg átalakított egyesek összege; a szervezett összesség lelki élete egyesek hatásaiból előállott külön lelki eredmény.²

¹ Így *Ratzenhofer* is: „Der Sozialwille ist mit keinen der Einzelwillen identisch, denn wenn er sich auch den activen Einzelwillen verwandt zeigt, so wird er doch stets nach irgend einer zulässigen Auffassung als das Compromiss aller Einzelwillen im Verhältniss zu ihren Kraftwerten erscheinen. (Die sociologische Erkenntniss. 285. 1.) *Tarde* is ismer szociális interferentiát; de szerintem igen szűken fogja fel. Tulajdonképen egy ugyanazon agyban fellépő ellentétes (társadalmi jellegű) képzetek, érzelmek, egymáshatását érti alatta. És mint kevésbé jelentőst, legfőljebb egyik személynek más részéről való annyi befolyásolását tekinti ennek, hogy véleményében a másik által vagy megerősítettik, vagy támadtatik; s innen a sympathia és a szerződés vagy az antipathia és a harc. Les lois de l'imitation. 27—28. 1.

² Ezért nem helyes azok felfogása, kik mindig az egyesek egyező gondolataiban, cselekvéseiben keresik az összességi eredményt. Így *Ward* is, mikor azt mondja: When I speak of collective social action, it is to be taken in the sense of national action, or at least of action on the part

Látjuk, hogy nemcsak a társadalom (különösen állami formájában) ilyen organizáció, hanem az alsóbbrendű, szűkebb körű állandó kapcsolatok is; és pedig nemcsak az u. n. önkénytelének (természetesek), mint törzs, község stb., hanem az önkéntesek (gewillkürte) is. És nem a kapcsolat szándékos és öntudatos, mondjuk mesterséges volta teszi ezeket kevésbé jellegzetesen önálló lelki étellel bírókká, hanem az, hogy épen önkéntességüknél fogva kevésbé állandók; azon lelki tényezők, melyek a tagokat összekapcsolják, különösebb és így változóbb érdekeket érintők, mint a nem önkéntesek. Ezért ez utóbbiak szorosabb, zártabb egységet mutatnak s így inkább kidomborodik egységi mivoltuk. Mert az állandóság a kapcsolatban teszi az egységet, egyéniséget.

23. Ha a fent előadottakat figyelembe vesszük, csak természetes lesz, hogy nem fogadhatunk el oly ál-kollektív felfogást, minő például a Giddings-é, a ki jóllehet »konkrét dolognak« tartja a társadalmi tudatot, azt mégis csak az egyénekben találja, s nem ismer más tudatot, mint az egyénit s végső fokban a társadalmi tudat alatt az egyesek vonatkozó lelki egyformaságát érti.¹ Ép úgy a társadalmi öntudatot sok egymással aktív érintkezésben levő egyén öntudati állapotainak hasonlóságában találja. Mindenki a másiknak az érzelmeit vizsgálja, arról bizonyos felfogást táplál, s azt a magáéval egyezőnek találja s ennek tudatában cselekszik.² Ő is lát lelki egymásrahatást, s mondja, hogy bizonyos elmei eredmények ily

of nations, although a considerable number may have taken *the same action*. De hozzátesszi: Thus defined and restricted, there remains on other essential difference between individual and social action. (Outlines of sociology. 265. 1.). Hegedűs is, szerintem, e hibába esik, mikor azt mondja, hogy „ . . . a társadalmi öntudat lényege gyanánt kell elismernünk azokat a többé-kevésbé állandó közös meggyőződéseket, fellobbanó tömeg törekvéseket s megállapodott konvencziókat, a melyeket azért, mert több egyéni öntudatnak viszonyából származtak, nem akarták lényeges gyanánt elismerni. (I. m. 63. 1.) Inkább a viszonyra, mint az egyezőségre kell a súlyt fektetni.

¹ „To the group of facts, that may described as the simultaneous like-mental-activity of two or more individuals in communication with one another, or as a concert of the emotion, thought, and will of two or more communicating individuals, we give the name the social mind.” Giddings: The Elements of Sociology 1902. 120 1. Épúgy a Principes de Sociologie-ban (1897.) „C'est, en resume, l'unité mentale de nombreux individus ou d'une foule.” (127. 1.).

² Principes de Sociologie. 130. 1.

combinált összműködésből származnak, a melyek egy izolált egyéni elme által nem produkáltathatnának.¹ De végre ez nem egyéb, mint egyéni elmetermék, mely társadalmi összhatások folytán jó létre. Így minden »social mind« volna, mert nem találni társas hatás nélkül való emberi elmét. Az elválasztó vonalat a szervezkedésben nem ismeri föl. Azt csak másodlagosnak tartja.² A tudatra vonatkozó tétele nem áll, mert mint láttuk az egyéniektől eltérő, új lelki tartalom állíttatik elő az összességi szervezetben. Az öntudatra vonatkozó meg el nem fogadható, mert a mit ő annak állit, az csak egyéni öntudat, az még nem közösségi öntudat, s azoknak emezzé való összekapcsolódását magyarázni kellene, a mit nem tett meg.

(Folytatjuk.)

Jászi Viktor.

¹ Elements 121. 1.

² All social organization ... is an expression of like-mindedness in the population.

A KAROLING MŰVÉSZETRŐL.*

Hagyományossá lett az a fölfogás, hogy az ó-keresztény és a karolingiai művészet között nagy űr tátong. Hogy az ó-keresztény művészet századokig folyó hanyatlást jelent, az antiknak elbarbárosodását jelenti, s hogy Nagy Károly hatalmas személyisége megint új életre ébresztette. Ezért emlegetnek karoling renaissance-t. Jó magam tanulmányaim alapján a viszonyokat másféleképpen látom. Azt láttam ugyanis, hogy a régi kultúra hanyatlása mindig újabb kultúrának támadásával egyidőben történik, és ezzel az ébredéssel bensőleg összefügg; hogy olyankor a régi és az új világ szakadatlanul kiegyezkedik, s hogy ezek a kompromisszumok az antik művészettől az ó-keresztény sokféle tévelygéséig az alakulásnak folytonos vonalát adják. Bizonyosra veszem továbbá, hogy a karoling

* Már jó ideje az a szándékom, hogy a műtörténelemben is érvényesítsem, meghonosítsam a materialisztikus történelmi fölfogást. És meg akartam ezt kezdem egy meglehetősen homályos kor magyarázatával. A IV—XII. századok elefántcsontfaragását választottam erre a célra. Ez a mostani dolgozat annak a már esztendeje kész munkámnak része, a mely legközelebb a Ráth György kiadta „Az iparművészet könyve” című mű második kötetében fog megjelenni. Második kísérletem olyan korszakra terjedt ki, a melyet legbensőbb részleteiben is áttekinthetünk. A XVIII. és XIX. század festészetét tárgyaltam, s e munka egy része a „Művészet” legutóbbi évfolyamának 1. és 2. füzetében jelent meg.

Jól tudom, hogy ebben a dolgozatban korántsem feleltem meg teljesen föladatomnak. Hanem ez nem a materialisztikus történelmi fölfogás ellen bizonyít, hanem csak ellenem szól. Új úton járok, nem csuda, ha néha-néha megbotlom rajta, s ha gyakran beletévedek az évek óta megszokott sablonba. Hiszen első kísérletről van szó. Ez érdem is, de gyöngegség is. Köszönet érte a „Huszadik, Század” szerkesztőségének, hogy mindamellet helyet ad e cikkemnek.

A szerző.

művészet nem szakítás a korábbi fejlődéssel, hanem következetes folytatása. Mint a hogy a merowing királyság és annak a frank és kelta-római elemek egybeolvasztására irányuló törekvései természetes előfeltételei a karoling egyetemes birodalom germán-román jellegének, úgy az antik és barbár művészet között történt említettem sok kiegyenlítődés, a karoling renaissance germán-román jellegének természetes előzménye.

Igaz, hogy a régi és új elemek viszonya egy tekintetben megváltozott. Míg addig a fejlődés a kettő közt folyó küzdelemnek eredménye volt, most tudatosan térnek vissza a régi kultúrához. E tekintetben a karoling műveltség csakugyan renaissance, a szó szoros értelmében és már mint ilyen tűnt föl Nagy Károly és körének tudatában is. Tudjuk, mint igyekezett Nagy Károly az antik hagyományokat föleleveníteni az udvarába gyűlt tudósok körében, hogy Homeros, Pindaros, Horatius és más görög és római költők neveivel ruházta fel őket, sőt hogy Naso, a kor egyik költője, eklogáiban az aranyos Róma újjászületését énekelte meg: aurea Roma iterum renovata renascitur orbi. De ép ez alkalommal az is kitűnt, hogy az egyes ember akarata, bármily hatalmas is az, csak csekély befolyást gyakorolhat a művelődés fejlődésére, a mely épen olyan megszeghetetlen anyagi törvényeknek van alávetve, mint a világ egész élete. Hiába álmodozik Nagy Károly és néhány tudós az antik eszményről, hiába újul meg a római Imperium. A régi individualisztikus műveltség utánzására törekvő néhány kísérleten nem mehettek túl. Nincsenek meg alapjai: a teljesen kifejlődött magántulajdon és a pénzgazdaság. Mindenütt a szervezett természetbeni gazdálkodással és a belőle kifejlődött későbbi hűbériséggel találkozunk. A karoling kultúra, Nagy Károly minden ábrándja ellenére sem fölébresztése az antik kultúrának, hanem a IV—VIII. században fokonként kifejlődött román-germán kultúrának; nem antik, hanem ó-keresztény szellem hatja át, a mint a megújított Imperium sem hasonlított a római imperiumhoz, hanem inkább Szent Ágoston Civitas Dei-jéhez. Bizonyos tekintetben itt is alkalmazható Lamprecht mondása, hogy mégis megmarad a frank, a ki sok teketória nélkül pattant föl a római imperátorok paripájára.

Ha a karoling elefántcsontfaragás lényegét kutatjuk, nem kell, mint annyian tették, az antik művészettel való egyenes kapcsolatot keresnünk; elegendő, ha azt vizsgáljuk, mennyiben

fér meg az udvari romanizmus merev, nyugodt méltósága a germán nép természetéből fakadó mozgalmas valóságossággal.

Érdekesen észlelhetjük különben magukon a művészet emlékein, hogy hogyan érvényesülnek a különféle fölfogások. Láttunk olyan elefántcsont-faragványokat, a melyek azzal, hogy ó testámentomi és antik hagyományok bensőleg elegyednek bennük, de meg udvari romanizmusukkal is, egyenesen Károly császár tudóskörére utalnak. Más faragványokban is keveredik ugyan az ó-testámentomi és antik hagyomány, de a mozgás elevensége ráczáfol udvari romanizmusukra s a germán népművészet befolyásáról tesz tanúságot. A karolingi renaissancenak e tulajdonképen való képviselőin kívül a karolingi művészet minden egyéb alkotása csak azoknak a korábbi ó-keresztény iskoláknak egyenes folytatását hirdeti, a melyek az antik maradékhagyományok és a germánság kompromisszumából alakulnak ki. Csakúgy, mint a hogy a ravennai, a longobardi és délfrancia művekben azt észlelhetjük, hogy kompozíciójukban megmaradt az antik alapszellem, s hogy a germán befolyás csak a szabadabb, realiztikusabb mozgásban, a cselekménynek szinte dramatizálásában érvényesül, úgy a karolingi kor művein is észrevehetjük, hogy ez a befolyás hogyan lesz úrrá a kompozíción, a melyet ugyancsak szabadabb, valóságosabb módon oldanak föl. A gótok Krisztust és a szenteket landlordoknak tekintették, a kik föltétlen nyugalomban és megközelíthetlenségben trónoltak a nép fáradalmi és bajai fölött, most, a társadalmi föloszlásban lévő germán közösségre nézve vigasztalókká és barátokká váltak, a kik felé sok teketória nélkül is lehetett közeledni. A tömeges kompozíció lép a kevés alakból álló kompozíció helyébe. A nép lép előtérbe, lármásan, mozgalmasan, akár az életben.

De az ilyen, inkább külső jellemvonások nem elégségesek akkor, ha arra törekszünk, hogy a karoling művészet fejlődését alaposabban megértsük. Ennek csak egy módja van. A gazdasági és társadalmi fejlődést kell vizsgálnunk és akkor reájövünk, hogy a művészet fejlődése párhuzamosan halad amazzal.

Galliában a kelta-rómaiság és germánság egybeolvadása következtében a területi közösség kommunisztikus intézménye, a melynek tulajdonképen nem voltak sem föltétlenül szolgáló, sem föltétlenül uralkodó tagjai, már a koramerowing időben csorbát szenvedett. Kifejlődött a nagybirtok és ennek hatása alatt nemcsak a természetbeni gazdálkodást szervezték, hanem

ez egykori kommunisztikus közösségi tagok erősebb gazdasági és társadalmi megkülönböztetése is előállott. Ez a mozgalom a keleti, tisztára germán részekben csak később következett be. A nagybirtok nyomai királyi adományozások következtében már a VII. század végén mutatkoztak az egykori római birodalom határain kívül is; Martell Károly pedig, azáltal, hogy többnyire egyházi, részben kincstári javakból tömegesen ajándékozott földet és embereket párthíveinek, a nagybirtok valóságos túltengésének alapjait rakta le. Ennek bélyegét az egész jövő fejlődés évszázadokon át magán viselte.

A nagybirtok kifejlődése által az előbb inkább kommunisztikus törzsi alkotmány arisztokratikus irányt vesz föl, a mennyiben a szabadok különböző osztályaira súlyosan ránehezedett a nagybirtokos fenyegető hatalma. Már Pipin megkísérelte, hogy a nagybirtokosok túlsúlyát korlátozza. Hütlenség esetén az adományozást vissza lehetett vonni, a birtokos halála után a trónra szállott vissza, azonkívül az uralkodó halála alkalmából minden beneficium visszaszállott. így legalább egy időre megakadályozták a nagybirtokon alapuló arisztokrácia állandósulását és ehhez járultak a római-abszolutisztikus irányzatok, a melyeket Nagy Károly a császárság fölvetelével egyidejűleg érvényre akart juttatni. Nagy Károly gátat vetett az episkopalis egyház kifej lése által szintén arisztokratikus irányban haladó egyházi fejlődésnek is, *a mennyiben a császári theokrácia eszményétől áthatva*, az egyházat magának alávetette.

Ügyszólván szünet áll be a germán fejlődésben. Ez a főnnakadás a művészetben is visszatükröződik. Az antik és ó-testamentomi hagyományoktól áthatott udvari művészet mellett, a mely a föntemplített elefántcsontfaragványokat létrehozta, az inkább *germanizáló népszellem is érvényre jut*.

De épen itt látszik meg, milyen keveset tehet még a leg-hatalmasabb egyéni akarat is a fejlődésnek gazdasági elemekből származó irányzatai ellenében. Még Nagy Károly sem akadályozhatta meg az arisztokratikus fejlődést. A javadalmak birtokosainak érdeke arra készíti őket, hogy véget vessenek az anyagi bizonytalanságnak, a mely folyton javadalmaik megvonásával fenyegette őket. Céljokat csak úgy érhatték el, ha a javadalmakat örökösökké tették. Ez a IX. és X. század fordulója körül be is következett. Ugyanakkor az egyház is kivonta magát a császári szolgálat alól és arisztokratikus irányban fejlődött tovább. Azon időtájt már készen látjuk a középkori hűbérállam alapjait

és a régi germán népélet tünőfélben van. A nem szabadok óriási tömege fölött a nagybirtokosok és az egyház aránylag kis csoportja áll. Hogy ez az állapot ne legyen tartós és veszedelmes feszültség oka, kötelező külső formákhoz kellett fűzni, a melyeken belül hangulatok és személyes hajlamok alig érvényesülhettek, így is történt. Annak a világnak még meg nem tört ösztöneit, a mely fölött még nem uralkodik a belülről kifejlődött, az észen alapuló ethika, külső formáságoknak óriási korlátjával tartják rendben és fegyelemben. Majdnem mindenütt, a jogban, hitben és végül a művészetben is bizonyos külső tipikus *cselekmények lépnek az eredeti, szubjektív érzés helyébe*. Ez az oka annak a merevségnek, a melyet a X. század művészi alkotásaiban folytonosan fokozódó mértékben veszünk észre. Kitűnő példa erre az általánosan ismert két Tutilo-féle tábla. Itt nem beszélhetünk már a hanyatló római művészet befolyásáról. Mitsem találunk abból a merev méltóságból, abból a szertartásos előkelőségből, a mely azt a művészetet jellemzi. Époly kevésbé beszélhetünk byzanci befolyásról. Ha igaz is, hogy a jól ápolt udvari művészetnek az az eleganciája, a mely még a legmerekvebb byzanci munkákban is megvan, a nyugati művekből csak azért hiányzik, mert ezek ügyetlen barbár kezek alkotásai, mégis észre kell vennünk, hogy ezekben minden merev durvaság daczára is majdnem minden alaknak megvan a maga mozgalmassága. Az ilyen byzanci befolyás különben már kronológiai szempontból sem lehetséges, hiszen a byzanci elefántcsontfaragásban éppen a IX. század második és a X. század első fele az antikizáló utóvirágzásnak a kora. A régi római vagy byzanci merevséggel ellentétben a német faragványok nem sematizálást tüntetnek föl, hanem a korábbi drámai mozgalmasságot úgyszólván inkább ornamentális jellegű külsőségbe viszik át. A korábbi heves mozdulatok díszítményszerű típusá válnak, a melynek jelentősége leginkább a taglejtésből tűnik ki. Ugyanezt az ornamentális vonást találjuk meg a most már sokkal kevesebb alakból álló kompozícióban és a ruházat kivitelében. A mint a germánok, a kik már teljesen az agrár-gazdaságra mentek át, a IX. századtól kezdve mindinkább elhanyagolták a mozgalmas állatornamentikát és a nyugodtabb, inkább tipikus növényi ornamentikát vették át, úgy a figurális ábrázolásokban is a nyugodt, tipikus elem uralma kezdődik. Egy német történetíró ezt a jelenséget így fejezi ki: A VI. és VIII. századok közé eső kor esztétikai fölfogása csak az elevent,

mozgalmasat karolta föl, a következő századokban a nyugodt elemet is megértették.

Ezt a fejlődést még egyszer fenyegette veszély, midőn a szászoknak még ó-germán életmódot folytató harczias, hatalmas törzse belép a német történelembe. E rohamot a germánság többi részének magasabb fejlettsége csakhamar legyőzte. Már Nagy Ottó alatt újabb renaissance következik be, a mely II. és III. Ottó alatt még előbbre halad. Az Ottók és Karolingok kora azonban szellemi szervezetök hasonlósága daczára is nagyon elüt egymástól. Nagy Károly idejében a nemzetiségi alkotmány még nem szűnt meg teljesen és az állam mint olyan még csak a fejlődés kezdetleges fokán volt, sőt a római abszolutisztikus irányzatok ellenére a császárság is csak a törzsi uralmon épült föl. Károly minden hatalma daczára sem terjedt egyéni befolyása legközelebbi környezetén túl és az antikizáló karoling udvari renaissance mellett még nagyon elterjedt tisztára germán népiee művészetet is fölismerhetünk. Egészen mások a viszonyok az Ottók alatt. A nemzetiségi alkotmány majdnem teljesen eltűnt. A természetbeni gazdálkodás szervezése merev ellentétbe állította az agrár szegénység tömegét az agrár gazdagság kisebbségével. Ez a kisebbség is, a mely a törzsi hercegegekből kerül elő, mindinkább az uralkodók hatalma alá esik és az állami hatalom megerősödésével és központosulásával a hercegek mindinkább dinasztikus tisztviselőkké alacsonyodnak le. Ilyen körülmények között a császári méltóság is, a melyet Nagy Ottó nyert vissza, veszít a régi, ideális, egyetemes imperium jellegéből és már csak arra szolgál, hogy a császár hatalmát növelje, részben Itália, részben a belső centrifugális erők ellen. Egyidejűleg megváltozik az a viszony is, a mely Károly és az állam között fönnállott. Nagy Ottótól származik a német politikának az a fordulata, a mely az egyházat már nem kényszeríti a maga szolgálatába, hanem reá támaszkodik, mintegy a világi elem ellensúlyozása céljából. Nagy Ottó a legkiválóbb egyházi méltóságokat rokonaival vagy meghitt szolgálóival tölti be. Lassankint minden a császár köré sereglett és ennek csak természetes következménye, hogy az úgynevezett Ottó-féle renaissance tisztára udvari, teljesen császári jellegű. E renaissancenak legalább kezdetén ugyan kevés az antik hagyomány. Az udvari iskolák megszüntével a világi körökből eltűnt az antikizáló műveltség és maga Ottó is távol állott tőle. Az Ottó-féle művészet kezdete komoly, méltóságteljes, de bárdolatlan.

Az Ottó-féle renaissanceba azonban igen hamar bevonulnak, ha nem is erősen antikizáló, de olasz és byzanci elemek. Nagy Ottó még nem volt a tudomány és művészet barátja, de testvére, Brun, kölni érsek, valamint felesége, Adelheid, a műveltség előmozdítói voltak, II. Ottó pedig már egészen az antikizáló műveltség hatása alá került, főleg azután, hogy *Theophana byzanci hercegnővel való házassága révén Byzancczal nemcsak politikai, hanem társadalmi kapcsolatok is létrejöttek*. Talán még nagyobb befolyást gyakoroltak az Ottók különböző itáliai utjai és azok a kísérletek, a melyeket a longobardok teljes legyőzésére tettek. E különböző hatásokból alakult azután a X. század második felében, az a művészet, a melyet, nem ismervén az addigi fejlődést, egyszerűen Byzancz letéteményesének tartottak. B művészet főhelyét nyilván a Rajna mellett kell keresnünk és befolyása bizonyynyal onnan terjedt el kelet és nyugat felé, egészen Franciaországig, a mely akkor egész új fejlődésnek nézett elébe. Ez a művészet germán, késő-itáliai, antik és byzanci befolyások sajátságos egyesülését tünteti föl.

A nyugati elefántcsontfaragás a X. században és nagyrészt még a XI. század első felében is ezt a vegyes stílust követi. Az e korszakból való sok mű osztályozása alkalmából nagy különbségeket állapíthatunk meg abból a szempontból, hogy a különböző elemeket miképen keverik és dolgozzák föl. Azoktól a munkáktól, a melyeket szabatos eleganciájuk révén majdnem byzanciaknak lehetne tekinteni, számtalan fokozat vezet át olyan darabokhoz, a melyek durvaságukban tisztára barbár benyomást gyakorolnak. Azonkívül technika és stílus tekintetében is különböző iskolákat állapíthatunk meg nemcsak a Rajna-vidéken, hanem kelet felé is egész a mai Ausztriáig, nyugat felé pedig Franciaország középpontjáig, észak felé Angolországig és dél felé Salernóig. Épen úgy, a hogy minden részleges fejlődés dacára az Ottók uralma adta meg annak a kornak a politikai jellegét, az Ottó-féle renaissance is uralkodott minden helyi befolyás fölött.

A XI. századtól kezdve a nyugati fejlődés ez egyetemességét mind élesebben kidomborodó eltérések váltják föl. A német-római birodalom kiépülésével a Rajnán inneni országok mind jobban alá kezdik rendelni az eddigi sokféle idegen elemet a hazai jellegnek, úgy hogy az eddigi egyetemes kultúra helyébe csakhamar német kultúra lép, a mely, ha mindig új, idegen, román vagy antik elemeket vesz is föl magába, mégsem tagadja meg soha német jellegét. E nemzeti fejlődéssel párhuzamosan

az egykori Galliában is lassankint kelta-római jellegű nemzeti egységgé olvadnak össze a különböző néptörzsek. Hasonló folyamattal találkozunk Itáliában is, bár az ott sokkal kevésbé sima és áttekinthető módon ment végbe, de a germán vegyülékek leküzdésével a román jelleg teljes diadalt arat.

Ez a fejlődés természetesen az elefántcsontfaragás terén is visszatükröződik. De ha ezzel foglalkozunk, figyelemmel kell lennünk egy további mozzanatra is.

A gazdasági élet szervezetének magasabb fokán, a midőn a fejlettebb mezőgazdaságon kívül az ipar és kereskedelem fejlődésének lehetősége is beállott, az elefántcsontfaragás művelődéstörténeti jelentősége háttérbe kezd lépni. Eddig az elefántcsont volt az az anyag, a melyet minden magasabb, figurális művészi gyakorlat fölhasznál. Az olasz és francia kő- és fém-szobrászat még az első évezred végén is, ha nem tisztán ornamentális, a legtöbb esetben az elefántcsontfaragástól függ, nem pedig megfordítva. Most önálló életre ébred nemcsak a fém-szobrászat, hanem az emlékszerű kőszobrászat is és az elefántcsontfaragás azok befolyása alá kerül, bár az általános művészi fejlődéshez való alkalmazkodása éppen nem esett meg hirtelenében. Több évszázados hagyományai, annyi ideig megóvott kiváltságos szerepe még a XII. század végéig bizonyos önállóságot biztosítanak számára és csak a XIII. században egyesül a többi művészet fejlődésével.

Ez alkalommal nem foglalhatjuk rendszerbe és nem oszthatjuk föl iskolákra a XI. és XII. század elefántcsontfaragványait, a melyek annyi vitára adtak alkalmat. E korszakban, mint a nagy társadalmi és politikai újjáalakulások korszakaiban általában, a kulturális életet a legnagyobb ellenmondások hatják át. Ha eredményt akarunk elérni, először is az ellenmondások tömkelegét kell följelentennünk és a fő irányzatot kihámozni. A gazdasági életet illetőleg kimutatható, hogy a XI. és XII. század minden áramlatának közepette a zárt szövetkezeti szervezetre való törekvés uralkodik, államilag a hűbériség irányzata, ethnikailag a nemzetiség irányzata, a művészetben pedig típus szerint megállapított formalizmus irányzata, a melynek élete a gótikus művészettel válik teljessé. E fő irányzatok mellett azonban életben marad valamennyi régibb hagyomány is és így keletkeznek azok a gyakran ellentétes vegyes formák, a melyek a kor és idő meghatározásánál a legnagyobb zavarba ejtik a kutatót.

Diner-Dénes József.

MŰVELTSÉG ÉS OSZTÁLYHARCZ.

I.

Nagy tévedés volna azt hinni, hogy az osztályharcz az uralkodó és elnyomott osztály között csupán csak a gazdasági helyzet javítására irányul. Látszólag ugyan így áll a dolog, de a valóságban nem. Mert hiszen az elnyomott osztály esetleg tudomást szerezhethet gazdasági és más tekintetben való elnyomásáról: még sem fog eszébe sem jutni csak elégedetlennek is lenni meglevő állapotával. Oroszország egynéhány visszamaradt részében hiába beszélne valaki a nyomorgó muzsiknak arról, hogy tán még sincs rendén a papság, a főnemesség nagy gazdasága és a muzsik nagy szegénysége. A muzsik csak nevetne ezen s bolondnak tartaná azt, a ki nem találná helyénvalónak az állapotokat úgy, a mint vannak. Igaz, ha ép olykor hallja a muzsik e szavakat, midőn nyomora a rendesnél is nagyobb, midőn a rendesnél is többet éheznek, megeshetik, hogy ilyenkor kaszához kap s tüzes üszköt vet a földesúr házára ... De ez még nem osztályharcz, ez csak az éhes gyomor vezérelte támadás azok ellen, kiknek van elég kenyerök. Hogy nem osztályharcz, legjobban kitetszik abból, hogy szigorral, vagy egy darab odavetett kenyérral az egész mozgalom elfojtható. Különösen az utóbbival. Ilyen éhség-harczok voltak nálunk a Dózsa-féle, meg a Hóra- és Kloska-féle lázadások. Mind a kettő nyom nélkül le volt verhető, nem egy eszméért, hanem gyomrukért küzdve az elnyomottak.

Az osztályharcz nem *csak* kenyeret követel. Hiszen a nemesség osztályharczának a reformáció idején, vagy a polgárság osztályharczának a 48-as időkben egyáltalán nem az volt az indító oka, mintha a nemességnek vagy a polgárságnak nem lett volna meg a mindennapi betevő falatja. Sőt ellenkezőleg! Ha az osztályharcz csak anyagiakért folyrna, akkor napjainkban a szocializmusnak nem terjednie, hanem hanyatlania kellene, hiszen statisztikailag kimutatható, hogy a munkásság jóléte az utóbbi évtizedekben erősen megnövekedett. S végre is,

az emberi nem lealacsonyításának kellene tekintenünk, ha világtörténeti momentumok csak éhes gyomrok eredői lennének!

Az osztályharcot illetően több szociológus úgy vélekedik, hogy az akkor tör ki, midőn az elnyomott osztály gazdasági helyzete folytán osztálya elnyomottságának tudatára ébred. Ez a meghatározás azonban hiányos. És pedig azért, mert nem mondja meg, hogy *mikor* ébred az elnyomott osztály gazdasági helyzetének tudatára? E nélkül pedig az egész elmélet homályos és ködös, mivelhogy a történelemben azt látjuk, hogy egy bizonyos nagyobb korszakban átlag véve alig változik az elnyomott osztály gazdasági helyzete, s mégis, eleinte teljes a nyugalom az elnyomott osztály részén, később pedig kitör a harc az uralkodó osztállyal szemben. Megközelítőleg ugyanazon gazdasági helyzet mellett hogy lehetett először béke, azután harc, ha a gazdasági helyzet ébreszti öntudatra az elnyomott osztályt? Nyilván, a gazdasági helyzeten kívül egyéb is közrejátszik az osztályharc kitörésénél *s nem maga a gazdasági helyzet az, a mi az elnyomott osztályt öntudatra ébreszti!* Egy bizonyos fokú műveltség volna talán az „öntudatra ébresztő?” Aligha, mert az ugyanegy osztályba tartozó egyének műveltségi foka ugyanegy időben átlag véve egyenlő, s mégis azt látjuk, hogy az elnyomott osztálynak csak egyik része folytat harcot, a másik tovább is helyesnek találja a régi állapotot s csak lassan vonatik bele a küzdelembe. Pedig átlagosan egyforma műveltség mellett egy időben kellett volna az elnyomottság tudatára ébredni, ha t. i. egy kulturális állapot eléréséhez volna kötve az öntudatra ébredés. Magyarazatot tehát sem a gazdasági helyzet, sem a műveltségi állapot nem nyújt, s inkább úgy látszik, valamely individuális tényező az, a mi a gazdasági elnyomottság tudatára ébreszti az elnyomott osztály minden egyes tagját.

Ez az individuális tényező: az *emberi méltóságra* való ráeszmélés.

Mit értünk emberi méltóság alatt? Mint minden érzelmi momentum — mert ez is az — úgy ennek meghatározása sem könnyű. Bizonyos az, hogy alapja: az egyén szabad rendelkezési joga, a Kant-féle *Selbstbestimmung*. Vagyis: az egyén saját belátása szerint él s személyével senki sem rendelkezik, csak ő maga. Ebből pedig az következik, hogy minden törvény, a mi ő reá vonatkozik, s a minnek ő aláveti magát: csak az ő közreműködésével és hozzájárulásával hozható. Szóval az egyén szabad s ennél fogva áll reá nézve az elv, hogy „nihil de nobis, sine nobis”.

Világos azonban, hogy abban a pillanatban, a midőn az elnyomott osztály valamelyik tagja ebben az eszmekörben mozog, rögtön arra a következményre jut, hogy az uralkodó osztály nálánál semmivel sem különb. És pedig azért, mert eddig csak az uralkodó osztály tagjai voltak szabadok — sőt ők hoztak törvényeket az elnyomott osztály tagjairól is, azoknak minden hozzászólása nélkül — s így mintegy felsőbb lények viselkedtek az elnyomott osztállyal szemben. Az elnyo-

mott osztály azon tagja azonban, a ki érzi magában *ezt* a szabadságot, nem talál semmi jogalapot az uralkodó osztály kiváltságához, hirdeti, hogy annak sincs több joga ehhez, mint az ő osztályának s kívánja hogy a maga, mint osztálytársai számára is az önrendelkezési jogot, az *egyenlőség* alapján is.

Az elnyomott osztály tehát hirdeti az egyenlőséget. Lehetetlen azonban az elnyomott osztálynak ekkor észre nem vennie azt, hogy egyrészt mily különbség van az uralkodó osztályhoz tartozó munkaerők s az ő osztályához tartozó munkaerők honorálása között, másrészt, hogy épen ennek alapján az uralkodó osztály gazdaságilag mennyire kizsákmányolja az elnyomott osztályt! A tudat, hogy épen az elnyomott osztály munkája az, a min a fennálló társadalmi berendezkedés nyugszik, csak még növeli az egyenlőség érzetét, intenzívebbé teszi az önrendelkezésre szóló törekvést s a társadalmi berendezkedés *hatalmi szempontból* való mérlegelésre ad alkalmat, a minek eredményeképp oly társadalmi rendszerre törekszik, a mely az egész elnyomott osztálynak igazságos helyzetet biztosít.

Az emberi méltóság érzetében tehát — átvive ezt az emberek komplexumából álló osztályra — körülbelül ezek a gondolatok rejtőznek. Minthogy azonban az emberi méltóság „érzete” tulajdonképen egy érzelem: nem függ egy *bizonyos* műveltségi foktól az arra való ráeszmélés. Azonkívül pedig nem olyasmi, a mire csak mindenki önmagától jöhet rá, inkább felvilágosítás, tanítás útján terjed a tudata; a ki azonban először ráeszmél önmagától, az mindenesetre magasabb intelligenciájú és mélyebb gondolkodású osztálytársainál. így most már érthetjük, hogy az ugyanazon gazdasági viszonyok között élő osztályban miért látunk először nyugalmat, aztán forrongást, majd harcztot: a gazdasági és más tekintetekben való elnyomás, csak az emberi méltóságon való eszméléskor vétetik, észre ez pedig — mint-főntebb láttuk — nem függ csupán a gazdasági helyzettől. Úgyszintén érthetjük az osztályharcz individualizációját is, minthogy az emberi méltóságra való eszmélés nem egy *bizonyos* műveltségi foktól, hanem a lassankint továbbhaladó és terjedő tanítástól, felvilágosítástól függ — a minek a sikere kétséges is lehet — az emberi méltóság tudatára nem eszmél valamennyi tagja az osztálynak, csak szórványosan, lassan, fokozatosan.

Most már láthatjuk a különbséget az éhség-harcz és az osztályharcz között. Az elsőnél a fékevesztett önfentartási ösztön vad és véres jelenetekben nyilvánul. Időközönként lobban fel, a nélkül, hogy az egyes kitörések között valami összefüggés volna. Mindig momentán kívánások teljesítését kívánja, melynek rugója mindig egy: az éhség. S a kívánások határa is — ennek megfelelőleg — szűk korlátok között mozog: dézsma, robot könnyítése, élelmiszerek árának leszállítása stb.

Az osztályharcz ellenben nem gazdasági okokból indul ki, legalább nem közvetlenül. De épen a „nihil de nobis sine nobis” elvénél

fogva igyekszik az elnyomott osztály minden ügybe, mely saját osztályát érdekli — s így főleg a gazdaságokba, mint a melyik a legérezhetőbben érinti — beleszólani s ott erejével érvényesülni. Ez okozza azután a csalódást, hogy mi a gazdasági helyzetet tekintjük oknak az osztályharcra. Az osztályharcz nem az önfentartásért s nem pillanatnyi kívánalmakért folyik. Véres jelenetei ritkábbak, valamint vehemensebb kitörései is, de ezen jelenségek egymással összefüggők s közös rugójuk az emberi méltóság kiküzdése. Minthogy pedig az a meglevő rendszerben el nem érhető, a kívánalmak egy új rendszer érdekét szolgálják. A harc nem kenyérért, de egy *eszméért* folyik s így csak késleltethető, de ki nem irtható.

II.

Tekintsünk most végig egy osztályharcz lefolyásán. Mint mondtuk: az osztályharcz kritériuma a törekvés az emberi méltóság elérésére. Azonban annak felismerése, hogy valamely helyzet nem felel meg az emberi méltóságnak: fejlettebb intelligenciát tételez föl. Az elnyomott osztálynak azon tagja tehát, a ki ezt — inkább megérzi, mint — megérti: *az intelligencia magasabb fokán áll*. Ámde az emberi természetben fekszik, hogy az, a ki e gondolatra rátalált, azt sorsának részeseivel közli. Ám nemcsak közli, de meg is akarja nyerni őket a maga számára. Nem helyes ez az állapot, küzdeni kell egy másikért, egy jobbért! Így kezdődik az agitáció.

De ez nem oly könnyű dolog. Be kell bizonyítani, miért nem helyes a meglevő állapot s hogyan képzelhető egy másik, egy jobb. De — elképzelhetjük — ehhez mindhez tudás, műveltség kell.

Lassankint tért hódít az eszme. De a küzdelem semmit sem ér, nem válhatik hathatósabbá, ha azok, kik egyetértének, össze nem fogódkodnak, válllvetve nem küzdenek. Tömörülni kell! Lehetőleg azonban oly tömörülést kell létrehozni, mely az uralkodó osztály hatalmi szervezeteinek a lehetőségig ellent tud állni, tehát lehetőleg az uralkodó osztály szervezeteivel egy nívón álló *szervezeteket*. De ehhez oly tudás, művelődés szükségeltetik, a mely minél közelebb áll az uralkodó osztályéhoz.

A mozgalom növekedtével azonban az uralkodó osztályt tudományos téren is megtámadja az elnyomott osztály. Vádjait, kívánságait ki kell fejteni, a valószínű ellenvetéseket vissza kell verni; ki kell mutatni a kívánságok jogosságát, s a mi fő: ki kell mutatni kivihetőségét, mert ellenkező esetben az egész mozgalom az álmvilágba tartozik s nevetségessé válik. De ehhez ismét tudomány és műveltség kell, még pedig az uralkodó osztályéval egyenlő, sőt lehetőleg több!

Közben a mozgalom mindinkább növekszik. Mind több és több tagja az osztálynak szerzi meg azt a műveltséget, a mi szükséges az eszme megértéséhez, terjesztéséhez, megvédéséhez, kivihetőségének bebi-

zonyításához, az ellenpártiak visszavetéséhez, véleményük megcáfolásához. S mindegyik tagja az elnyomott osztálynak, a ki már erre képes: elsajátította az uralkodó osztály átlagos műveltségét és tudását, sőt többet amazénál.

S végre eljön az a nap, midőn összeütközik a két osztály egymással. Az elnyomott osztály természetszerűleg mindig nagyobb számú az elnyomónál. Ám a számbeli arány nem határoz: itt jut érvényre a szervezet fontossága, döntő érvénye, a mihez mindhez az uralkodó osztályéval egyenrangú tudás, műveltség kell *minden egyes individuumnál*. S evvel még nincs vége a dolognak. Győzelme esetleg bekövetkezhetik óriási túlnyomó erejénél fogva: de hiszen az elnyomott osztály — természetszerűleg — uralkodásra akar jutni. S ha uralkodni kíván: nem egy, nem száz, hanem ezer meg ezer emberre van szüksége, kik képesek az új elvnek megfelelőleg uralkodni: vezetni az államot, betölteni a hivatalokat stb., stb. S hogy ehhez elég embert előállíthassanak: ismét tudomány és műveltség kell, olyan, a mely az egész elnyomott osztályt áthatja s a mely nemcsak eléri, de felül is múlja az azelőtt uralkodó osztály tudását, műveltségét, s így egy *új kultúra* alapját veti meg.

E szerint az elnyomott osztály csak akkor képes megdönteni az uralkodó osztály hatalmát, midőn átlagos műveltsége eléri vagy felülmúlja az uralkodó osztály műveltségét. Ellenkező esetben nem. *Ez magyarázza azt a nagy kulturmozgalmat, a mit minden osztályharcznál észlelhetünk.*

Nézzük most már a történelmet, igazolja-e az ezen elméletet?

Az ókorak egyik legszemléltetőbb osztályharcza a római plebejusok és patriciusok között folyt le. Csak egyes momentumokat jegyezzünk meg e harczból: a plebejusok secessiója már igen erős szervezetségre, a néptribunok jogainak megállapítása az emberi jogok felismerésére vall. Még ekkor azonban szó sincs a plebejusok és patriciusok egyenjogosításáról. Csak a plebejusok gazdasági helyzetének javulása után — a mely természetesen a szellemiekben való előhaladás fő feltétele — lépnek föl a tribünök egymásután azon javaslatokkal, a melyeknek következtében a plebejusok teljesen egyenjogosíttatnak a patriciusokkal. Tudjuk, hogy Rómára ez abszolúte nem volt káros, tehát a plebs megfelelt azoknak a jogoknak, a melyet magának kiküzdött: a miből az következik, hogy a patriciusok műveltségi fokát elérte.

A középkorban a papság kezében van a hatalom. Csak lassan-lassan osztja meg azt a főnemességgel, mikor a főnemesség is megszerezte már azt a műveltségi fokot, a melyen a papság állott.

Mindeздеig azonban két dolog jellemző ez osztályharczokra: rendkívül soká tartanak, s ama nagy művelődésre, való törekvést — a melyről az előbb szólottunk — nem mutatják fel. De csak *látszólag*, a mely látszólagosságnak meg van a maga oka. Tudniillik: nem volt megadva a mód, az eszköz a szemmel láthatólag előrehaladó művelő-

désre, nem volt könyv s így az elnyomott osztály művelődése csak lassan, fokozatosan mehetett végbe.

Gutenberg találmánya után azonban a viszonyok a művelődés — s így az osztályharcz terén — óriásilag megváltoztak. Láthatjuk ezt rögtön a reformációnál, a mely jórészt a köznemesség harca volt a főpapság és főnemesség ellen. A könyvnyomtatás felfedezésével meg volt adva a mód az eszme minél szélesebb körben való terjesztésére, minél nagyobb tömegek mozgásba hozatalára; a minek megértéséhez azonban a népet művelni kellett, ezért az az óriási igyekezet a reformátoroknál a kultúra terjesztésére és növelésére. Egyes helyeken, mint például Hollandiában, a köznemesség eléggé művelt volt győzelme kivívására, másutt, mint nálunk is, a zavaros politikai és háborús viszonyok miatt a műveltségnek ez a terjesztése nem sikerült eléggé. Bármily nagy volt a reformátorok buzgalma, az a külföldiekéhez képest elenyésző volt s ebben óriási szerepet játszott az is, hogy nyomdák is igen kis számmal voltak. Magyarországnak a kultúrában való visszamaradása a külföldhöz képest ekkortól s főleg e miatt datálódik, bár az előbbi időkhöz képest a kultúra — éppen a reformáció hatása folytán — nagyot emelkedett.

Korunkban szinte fölösleges rámutatnunk a kultúra hatására az osztályharczokban. Hiszen tudjuk jól, hogy pl. a külföldi polgárság mily hatalmas léptekkel haladt előre a művelődés terén, míg 48-as küzdelmei megvívására került a sor s tudjuk azt is, hogy ez a polgárság nem csak elérte, de felül is múlta már a nemesség átlagos műveltségét. S napjainkban a szociálizmus a legnagyobb erő kifejtést viszi véghez a munkásnép szellemi nivójának emelése körül. S nem is számíthat addig győzelemre, míg a munkásosztály szellemi nivóját egy vonalura nem emeli a polgári osztály szellemi nivójával.

A történet ilyformán tényleg azt bizonyítja, hogy az elnyomott osztály csak akkor győz az uralkodó osztály felett, midőn annak műveltségi nivóját elérte. De ebből az következik, hogy ha nem érte el e műveltségi fokot, akkor nem is győzhet. Hogy mennyire igaz ez, legjobban bizonyítja a francia 1848-iki vörös republikánus, vagy talán inkább szociálista-köztársasági alkotmány, a mely rövid néhány hónap alatt megbukott éppen a munkásnép értelmi hátramaradottsága miatt. Jogaikkal élni nem tudtak — jobban mondva visszaéltek vele — az uralomra még alkalmatlanok és képtelenek voltak. Bukniok *kellott* tehát — s ebben a *történeti élet* bizonyos *teleológiáját*, célszerűségi irányba való haladását — vagyunk hajlandók látni. Az uralmat csak az bírhatja, ki kellő tehetséggel bír annak viselésére! Kár tehát oly szánozva beszélnünk arról, hogy pl. a középkorban a papságé volt a hatalom. Az övé volt, mert más osztály nem is lett volna képes élni azon hatalommal, nem is tudta volna kormányozni az államot. Viszont teleológikus fejlődés mellett ép oly hiábavaló régebbi kort jobbnak ítélni a mainál s annak visszaállítására törekedni!

Egyszersmind ugyancsak az átlagos műveltség közötti különbség magyarázza azt a jelenséget, hogy a hol két osztály küzdött együtt egy harmadik ellen: a győzedelmes két osztály közül az egyik ismét elnyomottá lett. Pl. a nemesség ellen való küzdelemben a felszabadult jobbágyság a polgári osztály alá került.

Minthogy az osztályharczban az elnyomott osztály — mintegy ösztönszerűleg is — kultúrájának emelésén fáradozik, szinte azt mondhatnók, hogy a kultúra, a tudás után való vágy benne sokkal intenzívebb, sokkal erősebb, mint az uralkodó osztályban. Ezért, hogy a mikor az elnyomott osztály eléri az uralkodó osztály műveltségi fokát, a mikor már össze is csap vele a hatalomért: az elnyomott osztálynak oly sok kiváló tagja akad. Ezek a kultúrára törekvő elnyomott osztálynak mintegy *szellemi kifejezések*. (Voltaire, Rousseau, Petőfi, Kossuth.) Az ő születésük épen abban az időben nem véletlen, hanem történeti szükségesség. Az osztályharczok megszülik a maguk gyermekeit, izzó, forrongó menükben *ilyenkor a nagy idők formálják a nagy embereket* és nem megfordítva.

A „knowledge is power” elve ilyenformán nem csak az egyénre áll, de áll egész osztályokra is. S minthogy az osztályharcz alapján álló elnyomott osztály kultúrára, művelődésre törekszik: *az osztályharcz egy nagy kulturtényezőnek, a kultúra hatalmas előmozdítójának tekintendő.*

Képes Ernő.

A MŰVÉSZI ZENE NÉPSZERŰSÍTÉSE.

— ELSŐ KÖZLEMÉNY. —

A szegényebb néposztályok művészeti nevelésére irányuló külföldi és hazai törekvések eddigi sikereit a Huszadik Század közönsége nemcsak hogy ismeri, de a hazai mozgalom szervezésében, vezetésében személyesen is részt vett. E nevelő munkáság kiterjed az irodalom s a képzőművészetek minden ágára. A múzeumok és képtárak megnyíltak mindenki számára; a nagyközönség népszerű kiállítások és fölolvadások útján tanulja meg ismerni és élvezni a hazai és külföldi gyűjteményekben fölhalmozott képzőművészeti kincseket; a színházak vasárnap délutánonként olcsó helyárok mellett népszerű előadásokat rendeznek; kormányrendeletre nép- és munkáskönyvtárak létesülnek; a könyvpiacon költőink olcsó népies kiadásban jelennek meg, hogy megvehesse, élvezhesse szegény, gazdag egyaránt. Csupán a művészi zene, a legközvetlenebb művészet nincs még beillesztve a szegényebb néposztályok művészeti nevelésébe. A mi lehetséges volt az irodalom s a képzőművészetek mezején, talán lehető lesz a művészi zene terén is. A mi zenei múzeumunk, a mi zenei képtárunk: a budapesti Filharmóniai Társaság.

A Budapesti Szemle tavalyi szeptemberi füzetében a Filharmóniai Társaság jövőjét igyekeztem megrajzolni. A félszázados múlt tanulságaiból egy fényes jövő minden sikerét s e jövő érdekében a szomorú jelen minden kötelességét. A jövő sikerei lehet hogy kétségesek, a jelen kötelességei nem.

A budapesti Filharmóniai Társaság a művészi zene művelésére és terjesztésére alakult nemzeti kulturintézet s mint ilyen nem volt eddig tekintettel sem a főváros egész társadalmára, sem annak egyes osztályaira, mert a lakosság legkülönbözőbb

rétegeinek egy időben, egy teremben, egy árrendszer mellett adott találkozót. Ez a rendszer pedig egyik társadalmi osztály igényeinek sem felelt meg. A legfelső tízezernek nem volt elég exclusiv, elég előkelő a filharmonikus hangverseny; a középosztály már túldrágának találta s a szegényebb néposztályok egy-egy odatévedt tagjával együtt ingyen-jegyek kikoldulása révén iparkodott ő is művészi zenéhez jutni. Ilyenformán a három társadalmi réteg egy-egy elenyésző csekély töredéke gyűlt csak össze e hangversenyeken: Budapest több mint háromnegyedmilliónyi lakosságából 1500 ember. Több a Vigadó nagycsarnok kistermébe be sem fért. Adjuk meg mindenik osztálynak a magáét s a Filharmóniai Társaság anyagi és művészi virágzása biztosítva van. Rendezzen a Társaság mindenik osztálynak külön hangversenyt ugyanazon műsorral. A minőségben ne, csupán az árban legyen különbség. Az első osztály számára tegyük »előkelőbbé«; a részükre rendezett hangversenyek helyárait emeljük fel az eddigi helyárok kétszeresére; a középosztály számára ellenben tegyük olcsóbbá azt a művészi zenét. Ha már most ugyanazon műsort kétszer játszuk el: egyszer a magasabb köröknek az eddiginél drágább, egyszer a középosztálynak az eddiginél olcsóbb helyárok mellett, mit várhatunk ez újítástól? Valamint az árak drágítása nem jelenti társadalmunk magasabb köreinek az illető árucikk-kereslet apadását, éppen úgy nem jelent keresletapadást valamely árucikk olcsóbbá tétele a középosztálynál. Ellenkezőleg. Megfelelő árváltozás fokozott keresletet jelent; megfelelő számú hangverseny e fokozott kereslet kielégítése. S ha a Társaság a megjelölt módon fejleszti munkaképességét, anyagilag megerősödik, emeli művészi színvonalát, nincs sem oka, sem joga elmaradni többi kulturintézeteink mögött a művészi gyönyör, az emberi boldogság korlátot nem ismerő terjesztésében.

A terjesztés munkájának korlátai anyagi és szellemi természetűek.

Az eddigi tíz filharmóniai hangverseny szerda estéken, tehát oly időben tartatott, a mikor Budapest lakosságának legnagyobb része még üzletben, műhelyben, gyárban dolgozik; vagy ha szabad is, a napi munka már annyira elcsigázta, hogy hangversenylátogatásra sem ereje, sem kedve nincs. De ha volna is, e hangversenyek magas helyárait iparosember, munkásember egykönnyen meg nem fizetheti. Ha a Filharmóniai Társaság minden egyes hangversenyének *harmadik* előadását

vasárnap délután tartja, lehetőre tette, hogy a hét folyamán kenyérkereső munkával elfoglalt emberek — több mint négyszázezer emberről van szó — pihent testtel, pihent lélekkel részesülhessenek a művészi zene élvezetében; s ha a legdrágább jegy ára egy korona, a legolcsóbbé meg húsz fillér, hogy megvehesse az üzleti alkalmazott, iparos, munkás egyaránt, az anyagi korlátok egyszerre eltűntek.

A szellemi korlátok erejét általában túlbecsülik. A művészi zene élvezésének, megértésének és terjedésének akadályai: a rossz zenemű, a rossz előadás s a tudatlanság. De művészi értékű zenében szerencsére nincs hiány s e zene művészi előadása nem lehetetlen, nem emberfölötti. Marad tehát a tudatlanság. Vizsgáljuk közelebbről.

A zene: mozgás, hangok mozgása; lelki mozgásoknak, érzéseknek érzékletünk kárpitjára vetített eleven képe. E hangmozgások agyunkat párhuzamos, úgynevezett szimpatikus mozgásokra készítik, mint például az ásító ember arcmozgása arcizmainkat s ilyenformán a hangmozgások érzéklése nyomán kiváltódó lelki mozgás, veleérzés: önkéntelen, reflektorikus lelki folyamat. A miből viszont következik, hogy e lelki reflexek létrejöttének értelmi korlátok útját nem állják. De viszont értelem nélkül, logika nélkül nincs művészet, tehát művészi zene sincs, intenzív művészi élvezés sincs. Kétségtelen ugyanis, hogy a zenei hangok hatása alatt bennünk kiváltódó lelki reflexek, érzések érzése még nem zenitje, nem teljessége a művészi zene gyönyörtartalmának. Mert nemcsak a zenei hangok mozgása nyomán bennünk keletkező lelki reflexek, de a látszólagos ok-és cél nélküli munkát ellenőrizni akaró értelem is közös tulajdona minden ép emberi elmének. S a kettő békésen megfér egymás mellett, sőt kiegészíti egymást. A zene hallgatása nyomán bennünk támadó »érzések« érzése: a zene primär élvezése; a fölkellett érzések egymásutánja közti okozati összefüggés föllelése, követése: a zene megértése. A primär élvezés és a megértés együttese keltheti csak bennünk azt a legnagyobb gyönyörérzetet, azt a legnagyobb boldogságot, melylyel a művészi zene megajándékozta az emberiséget. Látjuk tehát, hogy a művészi zenében rejlő teljes gyönyörtartalom fölvételére értelem, tudás is szükséges. Az a kérdés már most, eljuttathatjuk-e épelméjű, ép hallószervű embertársainkat a tudás azon fokára, mely a művészi zene gyönyöreinek teljes átérzésére képesít? Föltétlenül. Ha a zenei hangok mozgása nyomán kiváltódó lelki reflexek,

érzések létrejövését zavaró tényezőket kiküszöböljük s ezáltal a primár zenei élvezés pozitív hatóerőinek hatását fokozzuk és ha e fokozott érzések egymásutánjának okozati összefüggését, értelmét a hallgatóság előtt fölfedjük, akkor hallgatóinkat a legnagyobb zenei gyönyör részesévé tettük s ezzel a teljes zenei élvezés, a zenei megértés korlátait ledöntöttük.

E cél megvalósítására, a művészi zene művészi előadását mindig föltéve, két eszközünk van; két eszköz, melyek közül egyik a másikat nem zárja ki, sőt nem is pótolja. Az egyik, mely a lelki reflexek legintenzívebb kiváltását, a lehető legteljesebb primár élvezést biztosítja: a hangversenyerem megfelelő berendezése; a másik, mely a kiváltott érzések egymásutánjának kapcsolatát, értelmét megvilágítja: a tanítás, a hangversenyt bevezető, magyarázó előadás. Ez utóbbiról alább szólnunk még. A modern hangversenyerem kérdésével ellenben s vele kapcsolatban a zenei élvezés és megértés pozitív és negatív hatóerőivel külön dolgozatban lesz még alkalmunk foglalkozni. Hogy a művészi zene élvezésének, megértésének anyagi és szellemi korlátai egy kis jóakarattal eltávolíthatók, a külföld példája is fényesen igazolja. Hogy a sok közül csak néhányat említsünk: a new-yorki »Peoples-Symphony-Concerts« a Cooper-Institute termében 50 centes legdrágább és 5 centes legolcsóbb helyaival, a berlini Filharmóniai Társaság vasárnap délutáni 50 pfenniges »népszerű hangversenyei« és a Stavenhagen vezetésével a müncheni Odeon termében évenként tartott 14 »Volkssymphoniekonzert«, melyek közül négy mindig 20 pfennig beléptdíjjal rendezett külön „*Arbeiterkonzert*”, e munkáshangversenyek egyszerű népének lelkesedése, melylyel e hangversenyeket látogatja és élvezi, olyan példái az emberszeretet s az emberi értelem minden akadályt meggyőző erejének, hogy látására el kell hogy némuljon minden kasztgőg, minden kishitűség.

A budapesti Filharmóniai Társaság talán azt az ellenvetést tenné a vasárnap délutáni népszerű hangversenyek megvalósítása ellen, hogy a filléres helyárok s a magyarázó előadás ugyan lehetővé teszi Budapest egész héten át dolgozó népének a filharmonikus hangversenyek látogatását és élvezését, de nem látja sehol azokat az eszközöket, melyek anyagilag képessé tennék a Filharmóniai Társaságot is e hangversenyek megtartására. A ki pedig művészeti kérdésekben csak a művészeti problémákkal törődik, de azoknak anyagi kivihetőségével nem

számol, haszontalan légvárat épít. Azok az anyagi föltételek talán nem hiányoznak. A Filharmóniai Társaság a fővárostól évi 3000 forint segélyben részesül,¹ a miből eddigi évenkénti tíz hangversenye terembérét fődözte. Ha a Társaság az eddigi tíz esti hangverseny terembér-segélyét a jövőben vasárnap délutáni munkás-hangversenyek tartására használja föl, s e népszerű hangversenyek jövedelmét saját özvegy- és árvaalapja gyarapítására fordítja, a főváros bizonyára nem vonja meg e segélyt a filharmonikusoktól a jövőben sem. Sőt e vasárnap délutáni vigadóbeli munkás - hangversenyek tartása az egyetlen igazi jogcím, a melynél fogva a Filharmóniai Társaság még akkor is kérheti a főváros eddigi terembér-szubvenczióját, a mikor többi hangversenyeivel az állami zene-palota hangversenytermébe költözik át; míg ha e vigadóbeli délutáni hangversenyeket nem rendezi, illetőleg a Vigadót többé hangversenycélokra nem használja, fővárosi szubvenczió kérésére többé igazi jogcíme nincs. E vasárnap délutáni népszerű hangversenyek megvalósítása tehát kiadásokkal, kockázattal nem jár, évenként tetemes összeggel rendszeresen gyarapítja a Filharmóniai Társaság özvegy- és árvaalapját és emellett — talán nem utolsó dolog, ha utoljára hagyjuk is — négyszázezer munkásembert vezet be a művészi zene ígért-földjére. A vélt légvárat tehát a magyar kultúra fejlődésének, terjedésének jelentős, hatalmas erősségei.

Az említett dolgozat megjelenése óta elmúlt egy év. De a munkásosztály zeneművészeti nevelése mindmáig jámbor óhajtság maradt. A Huszadik Század olvasóit, köztük különösen a Társadalomtudományi Társaság tagjait, talán érdekelni fogja, hogy minő tényezők akadályozták eddig a szegényebb néposztályok zeneművészeti nevelését czélzó törekvéseink megvalósítását.

Zenei szakíróink annak idején »behatóan« foglalkoztak az általam felvetett kérdésekkel. Talán nem becsülöm túl a zenei szaksajtó működésének hatását, ha e törekvések meg nem valósulását a zenei szakértők által felhozott ellenérvek súlyának, illetőleg a nyomában keletkezett »közvélemény« eredményének tulajdonítom. A Filharmóniai Társaság úgy gondolkozott, hogy ha a zenekritikusok, a kik zeneművészeti viszonyaink hivatott

¹ Az ajánlott új szervezet részletes költségvetését és indokolását a Budapesti Szemle 1903. évi szeptemberi füzetében leli az olvasó.

őrei, érveléssel szemben azt állítják, hogy a Filharmóniai Társaság művészeti színvonala kifogástalan s hogy a szegényebb néposztályok zeneművészeti nevelését tőle megvárni »lehetetlenség«, akkor mért ne higgyen nekik? Mórt vegyen olyan kötelezettségeket magára, a miket a Közvélemény se követel tőle? — Elvégre ez is álláspont. De épen a Filharmóniai Társaság e kétségkívül kényelmes álláspontja kényszeríti újra kezembe a tollat. Igyekezem megmutatni, hogy *a Filharmóniai Társaság eddigi zeneművészeti politikája tarthatatlan s hogy a főváros társadalmának rang- és osztálykülönbség nélküli zeneművészeti nevelése a Társaság elvitázhatatlan, halaszthatatlan kötelessége.*

Az első férfiú, ki e tétel helyességét kétségbe vonta, a hazai zenekritikusi gárda egyik legtekintélyesebb tagja: dr. Kacsóh Pongrácz úr, a *Zenevilág* című hetilap felelős szerkesztője.

A nevezett lap 1903. évi szept. 20-iki számában ezt írja:

»Munkáshangversenyek! Ez már beszéd! E sorok igénytelen írója feltétlen tisztelője minden olyan szocialisztikus törekvésnek, mely a munkásosztály olcsó vagy ingyenes szellemi képzését teszi feladatává. Mint a munkástanfolyam választmányi tagjának és tanító tanárának¹ bő alkalma volt a főváros munkásosztályával tartósan érintkezni és bátran mondhatja, hogy *munkásaink szorgalmáról, értelmességéről, szerény és tapintatos viseletéről a legelőnyösebb fogalmakat szerezte.* Valóban a munkásosztály teljes mértékben megérdemli, hogy ismerni tanulja azt a tiszta, nemes, esztétikai gyönyörűséget, a melyet egy zenei remekmű meghallgatása szerez. Ennek a nagy problémának a megoldását azonban a filharmonikusoktól várni *lehetetlenség* (!?), már csak azért is, mert (!) a munkás-hangversenyeknek egészen más műsorokra van szüksége, mint p. o. az »arisztokrata«-hangversenyeknek. A zeneileg képzetlen fület manapság nem lehet *csak* Haydnnal és Mozarttal traktálni, a munkásoknak pedig hiába muzsikáljuk Strauss Richárdot, Frank Czézárt, Brucknert és Brahmsot.«

Kacsóh úrnak igaza van. Annak a munkásnak csakugyan hiába muzsikáljuk Brahmsot, Brucknert és Richard Strausst, — *a míg zeneileg képzetlen füle.* Nem marad mindig az. Képezzük s aztán majd nem muzsikáljuk neki hiába.

Abban is igaza van Kacsóh úrnak, hogy a zeneileg képzetlen fület manapság nem lehet *csak* Haydnnal és Mozarttal trak-

¹Kacsóh úr a munkástanfolyamon fizikai előadásokat tartott.

tálni. Csakhogy ezt nem is követelte soha senki és semmi. A zeneileg képzetlen nmnkásfűl helyes iskolája nem a *csak* Haydn és Mozart«, hanem: *Beethoven kilencz szimfóniája*.

A zenei megértés alapfeltétele, hogy értsük azt a lelki-világot, melynek kifejezője maga a zene. Mennél közelebb áll hozzánk e világ, mennél inkább rokon a miénkkel, megértése annál könnyebb lesz.

Haydn és Mozart a kései rokokóvilág gyermekei. A világ lehet bájos, könnyed, gondtalan, de semmiesetre sem a modern munkásosztály világa. A rokokó-művészet az akkori arisztokrácia világnézetét tükrözi s a szolgálatában álló művészek, ha nem születtek rokokó úrnak, rokokó lakájok lettek. Haydn, a rohraui parasztfiú és Mozart, a salzburgi érsek udvari muzikusának fia, nem születtek úrnak. E kis születési hiba csupán rangkülönbséget jelent, de nem jelenti a világfelfogás különbözőségét. Hogy a szolga másként gondolkozzék mint ura, ez a rokokó-erkölcsök szerint »fegyelemsértés«. Ez erkölcsök befolyását a kor zenéjére »A kamarazene jövője« című dolgozatomban lesz alkalmam részletesen megrajzolni. Ezúttal csak Otto Jahnt, Mozart életíróját idézem, a ki Haydnt és Mozartot *védi, mentegeti*, tehát semmiesetre sincs az én pártomon. Az írástudó olvasó azt hiszem érteni fog belőle.¹

¹ „Im allgemeinen war allerdings (!) *der individuell charakteristische Ausdruck einer scharf bestimmten, namentlich leidenschaftlichen Stimmung nicht die eigentliche Aufgabe (!) der Symphonie jener Zeit*. Dass sie zunächst (!) für den Genuss geselliger Unterhaltung bestimmt war und vielmehr angenehm anregen als ernsthaft beschäftigen sollte, verläugnet sich nur ansahnungsweise; Lebhaftigkeit, Glanz oder ruhige Beschaulichkeit machen ihren wesentlichen (!) Charakter aus. Das ernste Streben des Künstlers richtet sich vor allem auf die Ausbildung der Form und Technik; *die innersten Gefühle, die geheimen Erlebnisse seiner Seele in der Kunst rückhaltslos auszudrücken wagte und vermochte das Individuum noch so wenig, als es in der künstlerischen Richtung jener Zeit überhaupt lag*. Auch ein Komponist empfand damals menschlich tief und leidenschaftlich und seine Empfindung ging in seine Musik über, die ihm *nicht blos (!) ein Spiel mit Formen und Formeln war*. *Aber (!!)* man unterschied damals *theoretisch und praktisch scharf (!) zwischen menschlichen und künstlerischen Empfinden, der Anstand* (Magyarul: czopf!) war auch in der Kunst *mächtig (!) und in künstlerischer wie sozialer Beziehung war das Subjekt sehr bedingt (!) zulässig*. (Jahn: W. A. Mozart. III. Aufl. 1889. Bd. I. S. 337.)” — Persze akad kivétel is a szabály alól, különösen a *kései* Haydn és Mozart alkotásai között. Mozart g moll kvintettje például, vagy akár a g moll szimfóniája is olyan zene, hogy bizony egész bátran „traktálhatjuk vele a zeneileg képzett fület” még „manapság” is. De hogy

»Úgy általában, az élesebben körvonalozott, de különösen a szenvedélyes hangulatok egyéni jellegű kifejezése persze e kor szimfóniájának nem voltaképeni feladata. Hogy első sorban a szórakozni vágyó társaságok mulattatására volt szánva és inkább a kellemes idegcsiklandozás, mint a komoly foglalkoztatás volt hivatása, csak elvétve tagadható. Jellemének lényege pajzanság, csillogás vagy derült szemlélődés. A művész komoly törekvése a műforma és technika kiképzésére irányul; az egyén lelke legbensőbb érzéseit, titokzatos élményeit még épp oly kevésbé merészelte és tudta tartózkodás nélkül kifejezni a művészetben, mint a mily mértékben ez e kor művészetének irányára jellemző. Az akkori komponista is mélyen és szenvedélyesen érzett mint ember és érzése átment zenéjébe, mely a szemében nem csupán formákkal és formulákkal űzött játék vala. De abban az időben elvben és gyakorlatban egyaránt éles különbséget tettek emberi és művészi érzések között; a czopf a művészetben is uralkodott, s az egyéniség művészi és társadalmi tekintetben csak igen kis mértékben érvényesülhetett. (Jahn: W. A. Mozart. III. kiad. 1889. I. köt. 337. 1.)«

E művészettel a modern munkásosztály nem vállalhat közösséget, nem érezhet együtt. A saját egyéniségéből való hirtelen kivetkezést, történeti szempontból való élvezést kezdő zenetanulótól, zeneileg képzetlen fülű munkástól megkívánni nem lehet.

Beethoven nem úrnak született. Királynak. Király volt, király maradt a királyok között is. Maga fölött zsarnokot nem ismer; ellenfelet igen. Méltó ellenfele csak egy van: a Sors. Beethoven élete, művészete az egyénített emberiség: az *Ember* küzdelme a Sorssal. Beethoven minden idők emberének harcát vívja. Beethoven nem lehet soha Múlt; Beethoven mindig a Jelen, mindig a Jövő, a míg Ember e földön él. És Beethoven zenéjét, ha Hozzá méltó előadásban halljuk, nem lehet nem érteni, ha értünk Polihymnia nyelvén. Beethoven zenéje, minden mélysége mellett is, olyan világosan beszélő zene, hogy nincs az az épelméjű, ép hallószervű laikus, a ki a C dur szimfóniát igazán művészi előadásban, kellő útmutatás mellett

Kacsóh úr nem a kivételre, nem erre a kései, komolyabb zenére, hanem a szabályra: a *rokokó* Haydn és Mozart könnyed, rokokó zenéjére gondolt, mint a zeneileg képzetlen munkásfű helyes iskolájára, épen idézett szavaiból tűnik ki. Én pedig ugyanerről a rokokózenéről azt vallom, hogy *nem* a mai munkásosztálynak való; legalább is nem mint elsöleges, annál kevésbé mint kizárólagos zenei táplálék.

meg ne értené. S az első kezdő lépést követi a második, a harmadik s a többi. És azt a hallgatót, a ki Beethoven kilencz szimfóniáján tanult meg zenét hallgatni, ne féltsük többé. Mehetünk vele bátran akár »vissza« (?) Bachig, akár »előre« Richard Straussig, nem fogunk neki »hiába« muzsikálni, ha művészi módon muzsikálunk.

Említett dolgozatomban a műsorkérdés tárgyalása közben rámutattam arra a körülményre, hogy a minden rendszer nélkül egymasmellé állított szerzők zeneművei egymás művészi hatását ép a szomszédsággal teszik tönkre. Bach J. Sebestyén, Major J. Gyula, Strauss Rikárd és Mozart Farkas Amadé műveit muzsikálni egy és ugyanazon estén, egy és ugyanazon közönség előtt, nem művészetre nevelés, hanem éppen az ellenkezője. Művészetre nevelni helyes rendszer és módszer nélkül nem lehet. Rendszeres műsorokat pedig csakis ciklikus, sorozatos előadások nyújthatnak, mert éppen maga a ciklus, a bizonyos szempontok szerint alkotott sorozat a rendszer. Meggyőződésünk szerint az iskolákba és időrendbe sorolt szerzők szerinti eziklusok legalkalmasabbak a művészi nevelés céljaira. Általa nagy zeneköltők életművéről, egyéniségéről maradandó képet nyerünk, fejlődésüket pontosan végigkísérhetjük és helyüket kijelölhetjük a művészi zene történetében.

Mi történnék már most, ha az új érárt Beethoven-cziklussal kezdenők? Esténként két Beethoven-szimfóniánál többet sem az arisztokrácia, sem a középosztály számára rendezett hangversenyeken nem játszhatunk, ha nem akarunk agyonfárasztott közönségnek hiába muzsikálni. Az egyes szimfóniák időtartamára nézve Carl Reinecke számításait véve alapul, mindenik hangverseny műsorára körülbelül egy órányi zene jutna, a mi nem sok, de ha egész lélekkel figyelni akarunk, nem is kevés. Ilyenformán az arisztokrácia és a középosztály számára rendezett hangversenyek műsora ez lenne:

Első este	{	I. szimfónia	C dur	27	percz	}	63	percz
		II.	D	36				
Második	{	III.	Esz	50		}	80	,
		IV.	B	30				
Harmadik	{	V.	C moll	30		}	72	,
		VI.	F dur	42				
Negyedik	{	VII.	A	45		}	71	,
		VIII.	F	26				
Ötödik	{	IX.	D moll	68		}	68	,

Az egyes szimfóniák összes tételeit egyfolytában, megállás nélkül, a művészi élvezést zavaró időközi tapsra nyíló alkalom kizárásával kell végigjátszani; a két szimfónia között azonban legalább egy negyedórai nyugalmi szünet hagyandó. A kilencz Beethoven-szimfóniát tehát az arisztokrácia s a középosztály előtt öt hangverseny-estén eljátszottuk. A vasárnap délutáni népszerű hangversenyek műsora, bár kisebb részletekben adagolva, de *ugyanaz* lesz. Minthogy e népszerű hangversenyek közönségének zenére nevelő bevezető előadást, conférencet is kell tartanunk, figyelme és ideje felét már lekötöttük; a még megmaradt részt Beethoven egy-egy szimfóniája teljesen felemésztí. A kilencz Beethoven-szimfónia tehát kilencz népszerű hangversenyt, illetőleg — ha a kilenczedik szimfóniát, óriási méreteire való tekintettel, akár a tizedik hangversenyen megismételjük, akár a kilenczedik hangverseny-délután egész idejét magyarázatával töltjük s csak a tizediken játszuk, a megelőző alkalommal mondottak rövid összefoglalása után, magát a művet — tíz népszerű hangversenyt, tehát egy egész munkáshangverseny-idényt vesz igénybe. Az arisztokrácia s a középosztály részére tervezett évi 10—10 hangversenyből a kilencz Beethoven-szimfónia — mint emlékezhetik az olvasó — közönségenként csak öt hangverseny-estét töltött ki. A hátralevő öttel többféleképp rendelkezhetünk. Hogy Kacsóh úr óhaját teljesítsük, eljátszhatjuk a zeneileg képzett fülnek akár Richard Strauss mind a tíz szimfóniáját is még ugyanabban a szezonban. Ha azonban feltételezzük, hogy Kacsóh urnák is, az arisztokráciának is, meg a középosztálynak is teljesen mindegy, hogy melyik szerző műveinek sorozatos előadása következék a Beethoven-cziklus után, hiszen mindenikre előbb-utóbb rákerül a sor, talán nem tévedünk nagyot. Bármilyen szerző következék is, a Beethoven kilencz szimfóniáján nevedett munkás kisebb lépésekkel, lassan, de biztosan ballag a zeneileg képzett (?) arisztokrácia és középosztály után. Megemésztí ugyanazt a műsort, csak kisebb adagokban. De a fenmaradó öt hangverseny-estét másként is felhasználhatjuk. Annakidején már a Budapesti Szemlében felemlítettem, hogy van egy 1895-ben kelt fővárosi közgyűlési határozat, mely az évi 3000 forint szubvencziót csakis oly kikötéssel tartja megadhatónak, ha »a társaság évenként novembertől ápriliséig legalább hat olyan hangversenyt rendez, a melynek egy-egy száma magyar honos és Magyarországon élő zeneszerzőtől ered«. E határozat az első

pillanatra úgy látszik, mintha lehetetlenné tenné a ciklusos előadásokat, ha egyszer a Bach-ciklus közepébe Major J. Gyulát kell beállítanunk. A szomszédság mindkét szomszédnak árt; és feltörekvő vagy épen kezdő hazai zeneszerzők érvényesülését bachi, beethoveni szomszédsággal megbénítani helytelen művészeti politika. Eleget tehetünk e közgyűlési határozatnak a nélkül, hogy a ciklus-rendszert elvetnők s a nélkül, hogy a hazai zeneszerzőket megnyomorítanók. Mert mi a közgyűlési határozat intenciója? Kötelességévé akarta tenni a Társaságnak, hogy a hazai zeneszerzőket a külföldiek kedvéért el ne nyomja, érvényrejtásukat, mint leghivatottabb hazai művészi fórum, elősegítse. Közgyűlési határozatok nélkül is mindig szívesen megcselekedte a Társaság, ha volt mit érvényrejuttatni. A november-től áprilisig terjedő hat hangverseny egy-egy kötelező magyar száma csak annyit jelent, hogy a Társaság évenként legalább hat művet adjon elő hazai szerzőktől és ne a hangverseny-idény végén, hanem a közepén, a mikor a legjobban érvényesülhetnek. Ezt a célt teljesen megvalósíthatja a Társaság a ciklus-rendszer keretén belül is, ha minden évben idény közepén két »magyar estét« rendez, a melyen, ha van elegendő mű, nyolcz, sőt ha kisebbek, tíz magyar művet is előadhat. Tehát ez újítással még többet ad, mint a mennyit a főváros követel és a hazai szerzőknek használ legalább is annyit, mint a mennyit az eddigi közgyűlésileg elrendelt bachi és beethoveni szomszédság ártott nekik. Még mindig rendelkezünk három hangverseny-estével; az a kérdés, hogy hogyan rendelkezünk felőle. Mehetünk például tovább, adhatjuk a műsortervezet szerint következő szerző műveinek sorozatos előadását, de tehetünk egyebet is. A hangverseny-idényenként fenmaradó 2—3 hangverseny-estét felhasználhatjuk a mai külföldi zeneirodalom legkiválóbb újdonságainak (nemzetek vagy irányok szerint csoportosított) bemutatására, A »Magyar esték« és a »Premiere esték« intézményével sokoldalúvá tettük a műsort, a nélkül, hogy a zenepedagógiai szempontból egyedül helyes ciklusrendszert feláldoztuk volna. Az elfogulatlan olvasó láthatja tehát, hogy a *szegényebb néposztályok zeneművészeti nevelését a Filharmóniai Társaságtól megvárni a műsorkérdés miatt nem lehetetlenség*, sőt nagyon is lehetséges, jogos követelés.

Kacsóh úr azonban azt hiszi, hogy: »Ezt a problémát (t. i. a szegényebb néposztályok zenei nevelését) *nagyon sok más módon* meg lehet oldani, *sokkal czélszerűbben.*«

Ne »nagyon sokat«, de csak *egyetlenegy* »sokkal célszerűbb« módot nevezzen meg Kacsóh úr, és örökre hálás lesz érte Budapest munkásnépe. Kacsóh úr megnevezi. *»Tűrhető* (Az imént csak úgy dobálódzott Kacsóh úr a »sokkal célszerűbb« módokkal! Most már az egyetlen felhozott módozata is csupán tűrhető?) *megoldásnak tartom azokat a hangversenyeket, melyeket az u. n. óvárosi zenekarok rendeznek a németek »Volksgarten«-jeiben és az olaszok »piazzá«-in, s a melyeket az ünnepnapok délutánjain áhítatos csöndben hallgat végig a munkások és munkásnak serege.* — Hol? A németek Volksgartenjeiben és az olaszok piazzáin! És *azt* hallgassa Budapest munkásnépe? Hát hol az a pesti városi zenekar? Szervezzen egyet a főváros? Helyes. Minimum 50 ember á minimum 800 forint évi fizetés = 40,000 forint. Karnagy és egyéb kiadások = 10,000 forint. Évi ötvenezer forint! S mindezt *az* a főváros fizesse, a melyeknek tudvalevőleg nem telik aszfaltra. De ez hagyján! A székesfővárosi közgyűlés ki fogja mondani, hogy első a művészet, s csak aztán jön az aszfalt és megszavazza az évi 50,000 forintot a városi zenekar céljaira. A zenekar megalakul és elkezd játszani. Hogy hol? Budapest valamelyik »Volksgarten«-jében, pl. az Erzsébet-téren, a hol eddig cicizáló bakák és dadák »ünnepnapok délutánjain áhítatos csöndben hallgatták végig« a katonabanda »egyveleg«-rotyogtatását. Nos, a szép időknek vége. Ezentúl a városi zenekar fog trombitálni. Nem egyvelegeket. Mozart pehelykönnyű csipkezenéjét. Kacsóh úr talán tiltakozni fog az egyoldalú trombitálás ellen. Helyes. Jöjjön a vonósok apraja-nagyja! A szabadba? Igenis a szabadba. Kacsóh úr rendeli, a ki tudvalevőleg fizikai előadásokat is tartott már a munkásoknak, szóval neki jobban kell tudnia az akusztika törvényeit, mint nekünk. Ha mi azt hisszük, hogy a vonóshangszerek gyenge hangja a szabadban nem találván alkalmas visszaverő felületre, szétfolyik, akkor e vélekedésünkkel csak azt bizonyítjuk, hogy nem vagyunk szakfizikusok.

Ugyancsak a fizikában való járatlanságunkat bizonyítja az a hitünk is, hogy télen hideg van, hó van, őszszel, tavasszal eső van, sár van, szél van és hogy »a munkások és munkásnők áhítatos serege» minden áhítatuk daczára is csak gyarló emberek, a kik fáznak, ha hideg van, áznak, ha eső van és ilyen állapotban bizony aligha fogják még csak »tűrhető«-nek is találni Kacsóh úr ajánlatát, hogy hallgassák áhítattal azt az

erzsébet-téri művészi zenét, a mit a városi zenekar vonóstagjai áhítattal húznak majd ott a húszfokos hidegben. Aztán meg a munkásosztály zenei nevelését az időjárás szeszélyeitől tenni függővé, talán mégsem egészen méltányos eljárás.

De tegyük föl, hogy az olasz piazzák s a német Volksgartenek piaczi zenéje nálunk is városi kezelésbe vétetik. Olcsóbb lesz az az évi 50,000 forintos városi zenekar, mint az évi 3000 forintnyi ingyenterem-segélyért munkás-hangversenyeket tartó Filharmóniai Társaság? Vagy talán jobban fogja játszani az a városi zenekar azt a művészi zenét, mint a filharmonikusok? Még ezt is megengedjük. De mi lesz a conference-szal? Azt is a szabadban kívánja megtartani Kacsóh úr? Vagy talán felesleges is a conference? Vizsgáljuk közelebbről.

(Folytatjuk.)

Dr. Hubert Emil.

SZEMLÉK.

Baráth Ferencz.

Kevesen ismerték. Bár képességben, észben és érzületben alig pár ember vetekedhetett vele abból a nemzedékből, melyből kikerült, a Baráth Ferencz nevét nem emlegették sem a sajtóban, sem az egyetemen, sem az irodalmi ünnepélyeken. Bár derekasan átültette Carlyle fő munkáját nyelvünkbe, oly időben, mikor minden könyvismertetés nálunk még komoly kultúrmunkát jelentett; bár esztétikai dolgozataiban oly közel férközött az angol társadalmi regény megértéséhez, mint itthon talán senki más s számos értekezése a filozofikusán látó fő és a nemes emberi lélek erős és ritka nyomait mutatta: Baráth Ferencznek semmi része nem volt abban az erkölcsi és anyagi elismerésben, mely nálunk a „tudomány minden kis zsebmetszőjének” — hogy a Péterfy Jenő igaz és kemény szavát használjam — olyan busásan kijut. Ő neki, kiben annyi volt az eszme, az érzés és a jó terjesztésének a vágya, nem adatott meg az, hogy egy egyetem érettebb hallgatósága előtt értékesíthesse azokat a kincseket, melyeket angolországi tanulmányútjából hozott — akkor, midőn a legutolsó Choriambus skandáló vagy finn-ugor-gyökvonó akadálytalanul hirdetheti „eszméit”. És életének ezt a szomorú külső állapotát — a középiskola nap-nap után megújuló, fárasztó, kimerítő, szürke, mechanikus és rosszul honorált munkáját — szükségkép követte a még szomorúbb, de kikerülhetetlen belső változás: a megsavanyodás és a lelki félbenmaradás. Minek palástolnám ezt a folyamatot? Az nem kegyelet, de egy szomorú igazság kártékony leplezése volna, kétszeresen indokolatlan kivált nála, a ki így megsavanyodottan és félbemaradottan is kétségtelenül könnyedén kiállja az összehasonlítást a legtöbb hivatalos és félhivatalos nagysággal, a kin egyáltalán nem volt semmi, a mi megsavanyodjék vagy félbe maradjon.

A Baráth Ferencz élete egygyel szaporítja a megrázó magyar kulturtragikumok számát. Hány emberünk jött vissza telve eszmével,

alkotáskedvvel és küzdelemvágygyal a nyugatról, megittasulva a verőfényes perspektíváktól, melyeket ottan kapott, hogy lassan-lassan megőrölje, gregarizálja vagy letörje a szürke, minden új eszmét gyűlölő, a napi politika szolgálatában álló, kicsinyes és koteriás hazai szellemi élet! És még annál a pár embernél is, kikben a génusz ereje és tüze oly hevesen lobogott, hogy többé-kevésbbé diadalmaskodtak az ellenséges környezetben, vagy legalább valami *splendid isolation*-félét biztosítottak maguknak: ugyan melyikünk tudott szabadulni — ha nem kislelkű vagy apathikus — attól a marczangoló gondolattól: Mi lett volna, ha az Eötvös József vagy a Pulszky Ágost lelke az angol vagy a francia kultúra humuszából táplálkozhatott volna?

A ki ennek a kulturtragikumnak mély, fájó, melancholikus és nagyszabású szépségét nem tudja megérteni és átérezni: az barbár és civilizált állapota merőben felszínes, pusztán a nyugat-európai külső formákra szorítózkodó. És hogy modern magyar belletristáink sorában nem volt senki, a kinek szeme megakadt volna ezen a nemes, értékes, lelki érdekességben oly gazdag típuson, hanem nyúzzák tovább — egyre és ismét! — a Gyurkovics leányokat, a pezsgőző huszárhadnagyokat, a flirtelő lipótvárosi asszonyokat és a korrupt vármegyei történetkéket, avagy a jelen megértésére gyáván vagy képtelenül a múlt időkbe menekülnek vissza, hogy büntetlenül üzzék kis Shakespeare-majmoló játékaikat: nem ismerek tényt, a mi a jövő kulturtörténete előtt megsemmisítőbben fog beszélni napjaink társadalmá átlagos állapotáról és híres regény- és drámaíróink morális és intellektuális emelkedettségéről!

Bezzeg a „barbár” Oroszországban mennyi nagy és fenséges lapot alkotott meg a Turgenjewekek, Tolsztojok és utódaik nemes keze az orosz szellem égő és fájdalmas sóvárgásáról a nyugati kultúra után!

És ha írásaiból ítélve még kételyeid lehettek is az iránt, hogy Baráth Ferencz csakugyan a milieu áldozatainak e sorába tartozott-e: egy óra társaságában, azt hiszem, tökéletesen meggyőződött volna róla. Benne volt a nagy egyéniségek varázsa. És nem fogom elfelejteni soha azt a néhány estét, melyet gellérthegyi kis hajlékában töltöttem. Sok-sok angol könyv körülötte és nagy egyszerűség, szerénység és csöndesség. Szép öreg fejének minden vonása és jóságos szemének kissé megtört fénye az ifjúság lelkesedéséről, a férfikor csalódásairól s öregsége filozofikus rezignációjáról beszélt. De élete eszményein mindvégig SZÍVÓS lelkesedéssel csüggött. Alig láttam embert, kiből a haza szeretete oly harmonikusan összefért volna az emberiség szeretetével. S miközben tekintete a messze elnyúló dombok kék körvonalain nyugodott, olykor egészen beszédessé, csaknem ékesszólóvá vált s hangja melegségével magával ragadott. S bár a modern kutatásoktól messze elmaradt, finom intuíciójával átérezte a jelentőségteljes esemé-

nyeket. Talán az első volt idehaza, ki a szociológia fontosságát magyarázta átértéssel és lelkesedéssel. Élete utolsó éveiben is minden érdekelte, a mi a szociológia fejlődésére vonatkozott s szeme szokatlanul csillogott, ha a „tudományok tudománya” jövőjéről beszélt, melynek legnagyobb szerepe lesz az emberiség megváltása munkájában. Rajongott a természetért és igazán szerette a költészetet, melynek tisztán látta társadalmi szerepét és fontosságát. Az erkölcsi erőkben angol mestere hevével hitt és e tekintetben nem ismert elnézést, pedig mintha érezte volna, hogy büszke önállósága és teljes erkölcsi skrupulozitása tette legyőzőtté a tudomány üzletembereivel szemben. Mert a fejlődés jelenlegi fokán a tiszta becsületesség kétségtelenül hátrányos tulajdonság a létért való küzdelemben. Csak a legerősebb és legerögikusabb természetek képesek *mellette is* boldogulni. A mi manapság a karriert biztosítja, az egy oly erkölcsi standard, mely mélyen az ethikai eszményen alul és valamivel a büntetőtörvény korlátain belül marad. A kinek van szeme és nem hipokrita: könnyen látni fogja ezt, ha körülnéz. Baráth Ferencz kétségkívül látta, de mint minden valóban erkölcsös ember, csak erkölcsösen tudott cselekedni, ha érezte is, hogy kárára van.

Mindez, a mit itt feljegyeztem róla, minden szokásos nekrológfrazis híján való. Ép azért nem tudom megérteni, hogyan írhatta róla Sebestyén Károly, hogy öreg korára cinikussá vált. Keresek, kutatok emlékeim között, de nem találok ott egyetlen mondasára, testmozdulatára, elejtett megjegyzésére vagy mosolyára, a mi ezt az ítéletet megerősítené.

Csak egy érzelmét ismertem, melyet talán ilyképen félre lehetett magyarázni. Azt, hogy élete későbbi szakában *antiszemitává lett*. Maga beszélt el, hogy fiatalkora feltétlen liberalizmusa mindinkább helyt ad a zsidók káros társadalmi szerepe átlátásának. S itt jó lesz kissé megállani ennél a jelenségnél, mert ilyen férfiaknak, mint Baráth volt, nincsenek csak tiszteletre méltó érzelmeik. Bizonyos, hogy nem a látókör bornírtsága, sem a tehetetlenség gyűlölködése hozza létre náluk ezt az érzést, mint az üzletszerű antiszemitáknál. Hát mi? Néhány jól megfigyelt jelenség s egy tudománytalan következtetés. Megdöbbentő percentszámuk sajtónk legprostituáltabb részében; nonolet predikátumaik, melyekkel fölverték a címek, rangok s társadalmi előítéletek koronás vadjainak már-már bekövetkezett apathikus nyugalomát, rút hálátlansággal ama nemes férfiak emléke iránt, kik apáikat nagylelkűen a ghetből kiszabadították; vásári lármájuk, melylyel a Gyulai Pálok dicső esztétikai szabadságharczának eredményével, — mely mellesleg megjegyezve szükségszerű művészeti korrelációja volt a középosztály küzdelmének a politikai uralomért, — a nemzeti-népiessel házaltak; tudosaiknak az uralkodó osztály érdekeit és hiúságát szolgáló működése; üzletszerű könnyedségük, melylyel a tőlük legidege-
nebb, de jövedelmező politikai vállalkozások szolgálatába szegődtek:

legyen az akár ultra-chauvin nemzetieskedés, melylyel úgy elvadították tőlünk a nemzetiségeket, akár a legexkluzívabb kálvinista politika, akár a klerikalizmus is, mint az egyházpolitikai harcok idején; élvező nihilizmusok, melylyel a *l'art pour l'art* örve alatt a művészetben idegesiklandozó szernél egyebet nem látnak s benne is csak gúnyolódó vagy finomkodó kedvteléseik kielégítésének eszközét keresik, s a Renan-féle hamis és silány erkölcsi „*je-m'en-fichizmusban*” tetszelegve, mit sem akarnak tudni arról, hogy a valódi művészet — bár czélzat nélkül — mindenha a kor legnagyobb törekvéseinek, (mely előttük ismeretlen vagy lenézett fogalom) élesztője és erősítője volt. ...: csoda-e, ha ilyen és hasonló tények elhomályosítják a legbecsületesebb szem ítéletét is — pláne egy Carlyle-tanítványét, ki mindenben egyes emberek művét látja. Ahhoz sokkal több pozitív szociológiai tudás kellett volna, hogy tovább menjen és ezt mondja: Ezek kétségbevonhatatlan tények és mindezekben a szomorú jelenségekben a zsidóság arányszáma félelmetes. De ez egy általánosabb jelenségnek csak egyik oldala. Minthogy történelmi okokból nálunk az uralkodó faj még kevésbé alkalmas intellektuális munkára, előre várható, hogy az erre ugyancsak történelmi okokból képesebb zsidóság minden szellemi erőfeszítésben föltűnően magas arányszámmal szerepeljen. A káros és a tiszteletreméltó, a korrupciót terjesztő és az embert felszabadító munkában egyaránt. És ott, hol régi kulturfajokkal állanak szemben, ez a fölényük tényleg megdől — jóban és rosszban egyaránt.

Baráth Ferencz ezt nem láthatta be, mert osztozott a legtöbb tiszta doctinaire liberális tragikumában, kik a dolgok jelenlegi rendjét megérteni nem képesek, kik csak azt látják, hogy fiatalokuk legszebb álmai nem valósultak meg, hogy szövetségeseik rútol cserben hagyták őket s a következő nemzedékben nincsenek emberek, kik eszméiket átvegyék. Mert egészen ritka jelenség, hogy valaki élete alkonyán valami olyant átlásson, mi egész múltjával ellentétben, van, mint halála előtt az öreg Mommsen. S így csak a carlylei ostor és mennykövek maradnak meg a kufárok ellen — annak, a kinek kellő energiája van még hozzá.

Baráth Ferencznek nem volt, csak egy fájó, keserű mosolya.

Hogy az erkölcsi leczke és ostorsuhintás ép oly hiábavaló, mint ha dögvész idején a hullákon élőködő ragadozók elkergetésével akarnád gyógyítani a bajt s hogy a társadalmi megváltásnak s az emberek megtisztításának csak egyetlen hatékony orvosszere van: *a jogot kiterjesztő, a vagyont megosztó, a kultúrát felemelő munka* — ezt a tanulságot a régi világnézet emberei már megérteni nem tudják s életük meg van fosztva egy nagy vigasztól és egy nagy reménységtől. Pedig kevés embert ismertem, a ki e perspektíva szépségén igazabban felmelegedhetett volna, mint Baráth Ferencz.

Elemér Oszkár.

A kivándorlás.

(*A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság. Írta dr. Thirring Gusztáv. 2 térképpel és 11 grafikus rajzzal. Budapest, Kilián Frigyes utóda, 1904. Ára 6 korona. X + 366 lap.*)

A magyar kivándorlásról eddig megjelent irodalmi anyagot és egy csomó igen érdekes, eddig még fel nem dolgozott adatot kapott a magyar olvasóközönség a szóban forgó munkában, amely nemcsak összefoglaló rendszerességével, hanem szigorúan tudományos módszerességével és kimerítő kutatásainak szorgalmával is méltán számot tarthat a figyelemre.

Először, nagyobbik részében (= 214 lap) a kivándorlást tárgyalja a következő szakaszokban:

I. *A kivándorlás fontossága és történelmi fejlődése*, amely szakaszban megkülönbözteti a szerző a történelmi múltban folyt kivándorlást és a modern kivándorlást, helyesen fejtegetvén amannak politikai, emennek gazdasági okait.

II. *A kivándorlás statisztikáját* a módszerek és források megjelölése után a népvázaságoknak, a kivándorlás nagyságának és irányainak kimutatásával tünteti fel. A kivándorlás áramlatainak hat irányát külön-bözteti meg és külön-külön tárgyalja a Horvát-Szlavonországekba, az Ausztriába, a Bosznia-Hercegovinába, a Romániába, a többi európai államokba és az Amerikába irányuló vándorlásokat. Ugyané szakaszban szól a visszavándorlásról.

III. *A kivándorlás topografikus eloszlását* a hat kivándorlási terület szerint tagolva vizsgálja, külön tárgyalván a felvidéki (Sáros, Szepes, Zemplén, Abaúj-Torna, Arva, Liptó, Turócz, Gömör, Borsod, Ung, Bereg, Máramaros és Ugocsa), az osztrák-morva határmenti (Trtnacsén, Nyitra és Pozsony), a dunántúli, az alföldi, az erdélyi és a horvát-szlavonországi kivándorlás méreteit, okait, a meggátlására történt közigazgatási erőszakosságok hiábavaló voltát és a visszavándorlásokat.

IV. *A kivándorlók demográfiája* című szakaszban a kivándorlók nemi és korviszonyai, nemzetiségük, műveltségük, foglalkozásuk és vagyoni állapotuk kerülnek szóba.

V. *A kivándorlás visszahatása* gyanánt a népesség demográfiai struktúrájában beálló változásokat, a gazdasági, erkölcsi és nemzeti hatásokat s az elnéptelenedésnek a felvidéken jelentkező eseteit tárgyalja szerzőnk. (Vannak falvak, a melyekben a népesség 1880 óta 20, 30 és 40%-kal fogyott meg.)

A munka második része (== 149 lap) *a külföldi magyarság demográfiai viszonyait* az Ausztriáról, a Németországról, a Balkán-félszigetről, Európa többi országairól és az Amerikáról szóló szakaszokban ismerteti.

A rövid *Befejezés* a külföldön élő magyarországi népesség 1900. évi számát kerekén egy millióra teszi s azután egyenkint vizsgálja az Ausztriában, a Németországban, a Balkán-félszigeten és az Amerikában élő magyarság gazdasági és nemzetiségi állapotait.

A könyvnek tömérdek, nagy gonddal és helyesen választott szempontok szerint szerkesztett statisztikai tábláiból legfontosabbaknak tartjuk a következőket:

A vándormozgalom eredménye 1881—1900.

Ország rész	Bevándorlási többlet (+) Kivándorlási többlet (-)	
	számokban	a népesség ‰-ában
Duna balpartja	— 111.142	— 6.3
Duna jobbpartja	— 237.159	— 9.2
Duna-Tisza köze	+ 243.830	+ 10.4
Tisza jobbpartja	— 173.228	— 12.0
Tisza balpartja	— 27.670	— 1.5
Tisza-Maros szöge	— 33.745	— 2.0
Erdélyi rész	— 56.878	— 2.7
Fiume	+ 11.330	+ 5.4
Horvát-Szlavonország	+ 4.687	+ 0.2
Együtt	— 379.975	— 2.4

Az Egyesült-Államokba vándoroltak foglalkozási és nemzetiségi megoszlása 1898/99—1901/902. években abszolút számokban.

Foglalkozás	Magyar	Tót	Ruthén	Horvát	Összesen
Értelmiségi	72	51	7	37	167
Tanult foglalk.	2.989	3.616	207	4.334	11.146
Vegyes foglalk.	39.473	76.217	12.564	61.856	190.110
Foglalk. nélküli	13.868	31.474	4.274	7.750	57.367
Együtt	56.402	111.358	17.053	73.977	258.790

Az Egyesült-Államokba vándoroltak vagyoni viszonyai
1898/99.—1901/902. nemzetiségük szerint.

Nemzetiség	20 évnél idősebbek			A kivándorlók		
	kik 30 dollárnál		Összesen	összes pénze	1—1 fel- nőttjére	minden szemé- lyére
	több	kevesebb				
	pénzt vittek ki			d o l l á r		
Magyarok	2.504	44.509	47.013	598.646	12.8	10.6
Tótok	7.457	88.626	96.083	1,321.048	13.8	11.9
Ruthének	580	13.763	14.343	174.463	12.2	10.2
Horvátok	7.173	60.685	67.858	935.602	13.8	12.6
Összesen	17.714	207.583	225.297	3,029.759	13.4	11.7

Európa államai között a fejenkénti átlagos pénzkészlet tekintetében csak az olaszok (= 8,7 dollár), a portugallok (= 83 dollár) és az oroszok (= 7,0 dollár) kivándorlói maradnak a magyarországiakon alul; ellenben a legnagyobb átlagösszegekkel szereplő német (= 38,3 dollár), francia (= 35,6 dollár), svájci (= 33,3 dollár) és belga (= 25,7 dollár) kivándorlók messze felülmúlják azokat.

A new-yorki kikötőben 1900—1902. kiszállott magyarországi kivándorlók nemi és korviszonyai.

Nemzetiség	Férfi	Nő	Együtt	0—14 éves	14—45 éves	45-nél idősebb
Magyar	29.666	10.833	40.499	3.161	35.587	1.751
Tót	49.029	20.076	69.105	6.328	60.479	2.298
Ruthén	10.783	3.679	14.462	670	13.311	481
Horvát	29.002	6.022	35.024	1.952	31.513	1.559
Összesen	118.480	40.610	159.090	12.111	140.890	6.089

Az Egyesült-Államokba vándoroltak között az analfabéták arányszáma volt 1895/6-ban:

a svájcziai között	0,79	%
a svédek	1,16	„
a németek	2,96	„
a francziák	4,88	„
az angolok	5,44	„
a skótok	5,70	„
az írek	7,00	„
a csehek és morvák között	11,45	„
a belgák között	14,46	„
a magyarok között	28,90	„
a törökök	31,43	„
az egyéb osztrákok között	36,38	„
az oroszok között	41,14	„
az ázsiai törökök között	46,66	„
az olaszok	54,59	„
a galicziaiak s bukovinaiak között	60,37	„
a portugallok között	77,69	„

Átlag 28,63 %

Az Egyesült-Államokba, vándorlott magyarországiak között az 1898/99—1901/902. négy évben.

Nemzetiség	Olvasni tudott	Teljesen analfabeta	
	s z á m o k b a n	%o-ban	
Magyar	139	6.379	12·2
Tót	389	28.137	27·6
Ruthén	109	8.007	49·5
Horvát	133	37.364	38·4
Mindössze	710	69.887	28·9

Visszavándoroltak 1901-ben önálló családfők és magános fölnöttek.

Foglalkozás szerint	Szám szerint	0/0-ban	A kivándorol- tak 0/0-ában
Értelmiségi	12	0·2	5·7
Östermelő	3.097	49·3	21·8
Iparos	507	8·1	13·2
Kereskedő	35	0·6	10·4
Napszámos	2.244	35·8	12·7
Cseléd	223	3·6	8·0
Egyéb	153	2·4	8·7
Összesen . .	6.271	100·0	15·4

Amíg a kivándorlók között aránylag a napszámos a legtöbb, addig a visszavándorlók között az östermelők teszik a legnagyobb számot s utánuk az iparosok következnek; viszont a míg a kivándorlóknak körülbelül 70%-a vagyontalan, addig a visszatérőknek jó kétharmada vagyonnal bír.

A külföldön élő magyarországi népesség 1930-ban:

Ausztria	270.751
Németország	23.639
Franciaország	2.068
Anglia	1.178
Bosznia-Hercegovina	42.358
Szerbia	28.796
Moldva	20.000
Románia	80.000
Bulgária	4.000
Egyéb Balkán-Államok	3.000
Svájcz	1.045
A többi európai államokban	1.800
Európában összesen	478.635
Egyesült-Államok	500.000
Kanada	3.000
Brazília	12.000
Argentína	5.000
Közép- és Délamerika egyéb államai	1.000
Amerikában összesen	521.000
Más világrészekben	2.000
Mindössze	1.002.000

Az egész könyvnek legbecsesebb része s magában véve is igen értékes anyag az az 58 táblázat, amelynek nagyobb összefoglaló darabjai a fentebb közölt kimutatások. Apró részletekbe mélyedő, akadályt, fáradságot nem ismerő szorgalom, a források higgadt mérlege-lése és korrigálása, helyes csoportosítások jellemzik és dicsérik szer-zőnek e rendű munkásságát. Az egész könyvnek leíró, demonstratív része a magyar kivándorlási irodalomnak elsőrangú forrásává teszi a szerző munkáját.

Nem lehet azonban ugyanezt mondanunk a könyv pragmatikus, oknyomozó, összefüggéseket kutató fejtegetéseiről. A szociális élet

tényezőinek egybefüggéseit, azok statikai és dinamikai működéseit sokszor tévesen ítéli meg.

Hegedűs Lóránt (Közg. Szemle 1904 márcz.) már rámutatott arra, hogy az Egyesült-Allamokba vándorló honfitársaink között a nők és gyermekek számának fokozatosan csökkenő irányzata nem föltétlenül örvendetes jelenség, amint azt a szerző állítja, hanem esetleg csak előzménye a családfő után majdan meginduló családi kivándorlásnak.

Nagyon hiányos és egyáltalán nem exakt szerzőnek a kivándorlás okaira vonatkozó fejtegetése; a néplélek megfejthetetlen rejtélyeire hivatkozik (366. lap) ugyan a szerző; de mi meg vagyunk arról győződve, hogy ha pl. többek között a földbirtok-viszonyokat (hitbizományok, holtkéz-birtokok, nagy-, közép-, kis- és törpe-birtokok, művelési ágak, állat-létszám) az állami, törvényhatósági, községi és egyházi közterhek vidékenkénti nagyságát, a munkabérstatisztika adatait s a népsűrűség állapotait próbálta volna a tudós szerző a tőle megszokott lelkiismeretes pontossággal kombinálni és a kivándorlás területi megszólásával egybevetni: akkor a népléleknek némely látszólagos rejtélye kibontakozott volna a szigorú vizsgálat nyomán.

Általában téves szerzőnek az a felfogása, amely különben meglehetősen el van terjedve, hogy a nép „Amerikáért való rajongásból” venné kezébe a vándorbotot; (366. 1.) az eféle rajongás szórványosan előfordul ugyan, de akkor is inkább csak kendőző álarca ez a nyomasztó kényszernek, amely üldözi innét a kivándorlót. Nem a csábítás vonzza, hanem a kénytelenség üldözi az embereket a kivándorlásra. Túlzott fontosságot tulajdonít szerző az ügynöki csábításoknak is, pedig ilyen dolgokban a rábeszélésnek igen csekély szerepe van. Az ügynök csak az alkalmakat szerzi meg, kimódolja a vándorlás lehetőségeit: az ok, az ellentmondást nem tűró kényszer, az életviszonyokban rejlik. Van különben e jelenségnek némi pikáns vonása is. Azt a szegény tépelődő parasztot t. i. mindnyájan intjük, óvjuk, még erőltetéssel is marasztaljuk a kivándorlástól; a pap, a tanító, a jegyző, a szolgabíró, az egész közigazgatás a csendőrtől föl a miniszterig, aztán az újságok, a nálánál előkelőbb, tudósabb hazafiak, akiket gyermekeségétől fogva ismer és süvegel, mind-mind visszariasztják őt a kivándorlástól. Elibe áll azonban egy lótó-futó, hazátlan ügynök, akit talán soha sem látott és az ellenkezőt beszél neki, bizonyosan sokat hazudik is közben. Es a mi hazánkfia, kinek sorsával sok emberöltőn át egybe volt forrva a mi sorsunk, mindnyájunk tanácsa ellenére elindul egy sehonnai jött-ment szava után idegen világba. Mennyire lebecsüli íme! az a sok százezer kivándorló a mi igazmondásunkat. Bizony talán szégyenleni is lehetne ezt! Szégyenleni különösen azért, mert hiszen az a kivándorló, a ki akár véletlenül, akár helyes előrelátással jól kimódolta a maga vándorlását: az bizony leczáfolja a mi összes ellenkezésünket és a napnál világosabb érvelésünk daczára boldogul odakint s megtollasodva tér haza. Az ilyen esetek tömérdek példája bizonyítja azt, hogy nem a kivándorlóknak van a hiba.

Nem osztozunk végre szerzőnek ama sötét aggodalmában, a melyeket a kivándorlás következményeire nézve táplál. Nem maga a kivándorlás a baj; ez csak jele a nemzet más nagyobb bajainak. A kivándorlás a láz, a mely az orvosnak azt jelenti, hogy nyavalyája van a nemzetnek. Az orvosok között pedig már egy évtizede folyik a tudományos vita az antipyretikumok therapeutikum hasznáról s az egyik tábor azt állítja, hogy a láz a beteg test önszegélyének jele és nem kezelendő. Mi is azt valljuk a kivándorlásról, hogy az olyan tisztulási folyamat, amely elegendő nagy arányokban kifejlődve, erőszakos vissza-

hatásaival elő fogja idézni szociális életünkben a nagy tömegekre nézve is elviselhető egyensúlyi helyzetet. E visszahatás energiáját és eredményességét gazdaságpolitikai intézkedésekkel czélszerűen előmozdíthatjuk úgy, amint azt *Hegedűs Lóránt* dr. a Közg. Társaságban „A kivándorlási kongresszusokról” tartott sorozatos előadásaiban igen helyesen és körülbelül kimerítően fejtegette: de magát a kivándorlást, izoláltan, egymagában épen úgy nem gyógyíthatjuk meg, amint nem lehet például a tifuzsos betegnek lázát meggyógyítani.

A kivándorlás egyik jelensége és bizonyítéka annak, hogy az emberiség ma már a történelmi államok határait meghaladó gazdasági közösségben él; ez a gazdasági egyetemesség nem tűri meg az izolált abnormitásokat, hanem mint a világegyetem gravitációja, mindenüvé behat a maga kiegyenlítődesre törekvő nagy erejével. Természeti erő, tőke, emberi munka ma már nincsenek helyhez kötve; a Niagaravíz és energiája akkumulátorokba raktározva világítja az oceánok világjáró gőzöseit; a helyenként fölhalmozódó tőkék leggyümölcsözőbb elhelyezését kémléli a nemzetközi bankár-arbitrage; végre az emberi munka arbitrage-a hozza létre a kivándorlást, ami nem egyéb, mint a munka emanczipációja a röghöz kötöttség állapotából. Ennek a hazafisághoz semmi köze sincs, mert a gazdaságilag, erkölcsileg, értelmileg és politikailag elnyomott néptömegek nem a hazáért szenvednek, hanem a hibás és bűnös szociális politika gyilkolja őket. A hazáért lehet kívánni a polgárok önfeláldozását: de a gazdaság-politikában járattan és tudatlan dilettantizmus tévedése miatt, büneiért és tehetetlenségéért hiába követeljük polgártársaink életét. Amint a tőke megtalálja a nemzetközi pénzpiacra a maga legjobb elhelyeződését; amint a nyerstermények és az iparcikkek fölkeresik a nemzetközi forgalomban a legjobb piacokat: úgy települ át a szegény ember egyetlen vagyona, munkaereje, a reá nézve kedvezőbb munkapiacra. — Quod uni justum, alteri aequum.

Zigány Zoltán.

Modern fajelméletek.

Friedrich Hertz: Moderne Rassentheorien, Kritische Essays, Wien, 1904.

„Ein deutlicher Begriff kommt mir gerade so vor, wie eine Hafersuppe, worin man Wasser und Grütze, Butter und Salz völlig von einander unterscheiden kann. Aber ein dunkler Begriff ist wie ein Pudding von Miss Samson, worin die Masse vortrefflich schmeckt, ohnerachtet man nur eine kleine Vermutung von allen einzelnen Ingredienzen bekommt.”

A modern fajelméletek különös előszeretettel viseltetnek a régi jó *Justus Moser* homályos puddingfogalmait iránt. Kezdve a faj alapfogalmán, fel a legvakmerőbb következtetésekig ezek az újabb gomba-mód elszaporodott elméletekben alig van tétel, a melynek alkotóelemeit tisztán láthatnánk. Nagyon idején volt már egyszer élesen reávilágítani erre a zavarra és üdvözlőnk kell szerzőnknek, a ki *Jean Jaures*-nek ajánlott szép könyvében az adatoknak oly nagy bőségével vállalkozott erre a feladatra. Hertz nem nyújt rendszeres munkát, könyvét maga is csak kritikai essayknek nevezi és a kritika terét nem is hagyja el. Belőle csak azt tanuljuk meg, hogy a modern fajelméletek tarthatatlanok. Ez a negatívum azonban teljes meggyőző erővel domborodik ki e tanulmányokból.

Faj elméleteknek *Hertz* nem minden a fajra vonatkozó elméletet nevez, hanem csak azokat, a melyek a fajt mint a történelmi fejlődés

legfőbb tényezőjét fogják fel. Viszont neki sem jut eszébe a faji különbségeket és azok történelmi és egyáltalában szociális jelentőségét tagadni. Ő csak azt tagadja, hogy ez a tényező végső és változatlanul merev oknak volna tekinthető, a mely nem volna visszavihető környezetbeli hatásokra és a mely ilyen hatások következtében nem módosulna.

A merev fajtheoretikusok vezéremberei: *Gobineau, Diresmans, Vacher, Lapouge, Ammon, Chamberlain*, a kedves Houston Stewart Chamberlain, a kinek mulatságos elméletei ma a császári dilettáns protekciója következtében erősen divatosak Németországban. A császár ugyanis kegyének jeléül ajándékozgatja Chamberlain könyvét és ez a példa bő alpnak megteremtéséhez vezetett, a mely egyleteknek és könyvtáraknak küldi meg ezt a munkát.

E munkának egészen hihetetlenül perfid okoskodásait szerzőnk különös előszeretettel és gyilkos gúnnyal állítja pellengére. Chamberlainnak néhány külön fejezetet is szentel.

Az essayk főtemái egyébként a következők: az első jól tájékozható rövid áttekintést nyújt a modern faj elméletekről; a második — és ez tudományos szempontból különösen fontos — ez elméletek anthropológiai alapjait kritizálja, azok teljes tarthatatlanságát kimutatva. A fajtheoretikusok egy része különösen a fej alakjából és a haj meg a szemek színéből akarják kisütni azt az „igazságot”, hogy a világnak minden valamire való embere germán fajú. Egy kicsit gondolkodóba ejtethet ugyan, hogy Sokrates, Bismarck, Luther, Laplace, Napoleon, Pascal, Raphael, Schopenhauer, Leibnitz stb. nem viselték magukon a Chamberlainek germán típusát. Egyesek közülök éppen annak diameitralis ellentétét mutatták. „Schade um diese Leute” — mondhatjuk szerzőnkkel.

Fajok és nyelvek a történelemben. Az áryák és a sémiták vallásos élete. Az áryák és a sémiták civilizációja. A fajelméletek néhány alkalmazása a történelemre. A germánok faji jellege mennyi épp oly nagytudású, mint könnyedén megirt fejezetei e könyvnek. Igen érdekes az utolsó is, a mely *A fajelméletek lélektanáról* mond el igen tanulságos adatokat. Nagyon kedves az az összeállítás is, a melylyel könyvünk Chamberlainnak Krisztus faji hovátartozóságát illető nézeteit világítja meg. Ez a kérdés természetesen egy kicsit keserves lehetett Chamberlainre és az ő szellemében való megoldása igazán tág tudományos lelkiismeretet igényel.

A könyv elolvasása után az az érzésünk, hogy a fajelméletek nagy része nagyon messze áll a komoly tudománytól és talán kár is volt őket annyira komolyan venni. El kell azonban ismernünk, hogy ha valaki a tudomány leplet csak takarónak használja, mindig van szükség olyanokra, a kik róla ezt a leplet lerántsák. S—á

Színházi szemle.

Csöndes szobák. Színmű 3 felvonásban. Írta: Sven Lange. Fordította: Kálnoki Izor. Első előadása a Vígyszínházban 1904 szeptember 8-án.

Mintha a dán író már a címmel tájékoztatni akarna bennünket: szerény cím, szerény történetek. Csöndes, látszólag csöndes szobákba visz, a melyek levegőjére ránehezedik a napok örök egyformaságának ólom-súlya, nyárspolgári otthonba, mindennapi tömegemberek közé. S íme a látszat csal: itt is dúlnak viharok, ha nem is zajonganak túl a négy falon, ha nem is nyújtanak a mindig mohó világnak nagyszerű spektakulumot. Mégis ezek a „csöndes” szobák ezek a viharok, ezek a válságban vonagló

szívek, ezek az életnagyságú, azaz kicsiny emberek az író naturalista művészetével sok pompázó tragédiánál közelebből érintenek. Minden oly „emberi, nagyon is emberi”.

Sven Lange újra fölvette az Ibsen *Tenger asszonya* problémáját. De a naturalista epigón mintha készakarva egyszerűbbre szőtte volna drámáját. Ibsenben, a naturalizmus apjában még minduntalan kísért a romantikus miszticizmus „hazajáró lelke”. Sven Lange kifejtette nagy előképe témájából a romantika és szimbolizmus minden szálát, a melyek pasztellszínei oly misztikusan összebogozódnak a naturalista kéz szövedékével, s csupán a szürke alapvázat hagyta meg. A problémát szűrken, de annál érthetőbben, úgy adja, a hogy mindennap mindenkire nézve felmerülhet, s nem többé mint Ibsen, a ki még úgy tünteti föl, a hogy csak egy kivételes egyénre, a tenger hisztérikus asszonyára, Ellidára súlyosodhatik.

A Niels Theysen igazgató-tanító hitestársa, Helga asszony, valóban nem ütött a delfinszerű Wangelnére. Csak annyiban testvére, a mennyiben minden nő testvér. Nem bántja őt a honvágy hazája a tenger iránt, nem a megfoghatatlan sóvárgás a tenger képviselője, a borzalmas hajós iránt, sem a szabadság szomja. Egyszerűen szerelemre vágy, s mert könyvmoly férje „birtokon belül” inkább filozofál és kontemplál, mintsem udvarol, azt hiszi, ezt a szerelmet jobban fel fogja lelteni a fiatal Carsten előljáróban. Férje szabadjára engedi, s íme Helga imbolygó lelke (miként Ellidáé) önként és szívesen visszatál férjéhez. A válság a férj javára dől el.

Persze, hogy minden úgy játszódhassék le, a hogyan lejátszódik, annak sok föltétele van. Kell, hogy Helga oly jelentéktelen lény s udvarlója, a ki folyton arról szaval, hogy az életet szomjúhozza, oly élheterlen legyen, mint a milyen. Helga szűkhatárú értelem, csupa zagyva érzelem, tétova akarat; képes megszédülni, de képtelen elbukni. Egy kis unalom, egy kis bizsergésre vágyó vér, egy kicsit túlfeszített, s le nem csitított idegek: íme, ezek a nagyon megmagyarázható apró tények indítékai az ő szédülésének.

Férje nyilván tudja, látja mindezt. S bizony fölfortyan bennünk a düh ellene, miért hogy nem tett róla, miért hanyagolta el feleségét, miért hagyta ennyire menni a dolgot. De ő a *laissez faire* klasszikus híveként mutatkozik, s még a válság bekövetkezése után sem akar hasonlítani Wangel doktorra, a ki a végső perczig tusakodik Ellidájáért a rőt idegennel. A doktor kötelességének tartja feleségét védeni, nemcsak mint férje, hanem mint orvosa is; ezért csak nagy lelki vergődés és ellenállás után ereszti Ellidát, hegy „szabadon és saját felelőssége alatt” választhasson közte és léleknyűgöző fantomja közt: Niels Theysen kezdettől fogva hirdeti, hogy mindenki saját sorsának kovácsa; nincs jogunk ahhoz, hogy bárki, még legkedvesebbjeink kezéből is mi ragadjuk ki a pörölyt, vagy mi tegyük alá az üllőt. A küzdelmet, a mely az asszony keblében támad, önmagának kell végigküzdenie. Ennyi józanság, ennyi nyugalom szinte dermeszt; a kettőjük közt szívünk pillanatra Wangel felé fordul.

Vagy ez az ércz-nyugalom csak titkos szenvedések, vívódások égető kohójából került ki? Talán Theysen közelebb áll Wangelhez, semmint hiszszük. De ő a szívügy *önmagára* tartozó részét, a fájdalomakat elvégzi az ő csöndes dolgozószobájában, magánosán, tanuk nélkül, s élénk már csak mint teljes férfi lép, a ki kivívta a legnehezebb győzelmet: legyőzte önmagát. Értelmünknek most már teljesen helyeselnie kell eljárását. (Persze csak

attól fogva, hogy a baj már reá szakadt; addig, újra hangsúlyozzuk, épen nem.) Mily morális evolúció vezet föl az ő magas álláspontjáiig, a mikor az érzékek, az önös szenvedélyek fölött teljesen úrrá lett a tiszta altruista intellektus, attól az erkölcsi őállapottól fogva, a mikor a férfi észrevevén, hogy a nő már más felé vonzódik, gyilkot ragad. „Ha nem akarsz az enyém lenni, hát másé se légy!” Ez az őállapot a mai állapot is minden hevesebb vérü fajnál, állatibb embernél, (képzeljük el, hogy Niels Theysen olasz vagy spanyol!) a kikenél a szenvedély értelmet vakító tüze rögtön erőszakos cselekvést vált ki. Ott csak az a *férfi*, a ki öl és gyilkol ily körülmények között. Sőt ez a felfogás még nagy kulturnemzetek fényes szellemeiben is atavisztikus. Példa rá Dumas fiás az ő *Tue la!* jelszavával, s egy csomó drámájával.

A nő fokozatos felszabadulását, helyzetének a házasságon belül is javulását pedig mi sem jelzi jobban, minthogy ma már olyanok, a kiknek erkölcsi ítélete latba esik, mert magasabb, fejlettebb erkölcsi standardjuk van, bensőleg mind többen vannak a Wangelek és Theysenek álláspontján. Ha már a *fait accompli*, a házasságtörés büntetésében is — mint Vámbéry Rusztem munkája oly érdekesen kimutatta — visszaszorult a szörnyű magánboszú s később az elretentő s teljesen céltalan közbírószági büntetőjogi megtorlás: mennyivel higgadtabb, okosabb, önzetlenebb viselkedést követelnek a férfi részéről a nő *megingásának* kínos percei. Ha e válság akár a férfi hibájából, akár nem abból, tényleg beáll: minek gyilkot, revolvért ragadni? Lehet-e ezzel kierőszakolni a kierőszakolhatatlant: a szerelmet. Önfegyelem ilyenkor a legférfiasabb erény, a melyet mai erkölcsi belátásunk a legmagasabbra helyez. Az önösség (önző hiúság avagy önző szerelem) egyik legnagyobb fokú megtörése. Nem bíraskodni a maga ügyében, hanem mintegy pártatlanul — bármily sajtó szíjjel — bevárni, hogy dől el a dolog. Vájjon a nő teljes szabadságának birtokában, saját felelőssége érzetében csakugyan mást választ-e — ekkor nincs mentség, mint hagyni menni — vagy felocsúdik nyugtalan vére forró-hideg lázából, s kiállván a tűzpróbát annál hübben, igazabban kerül ki a küzdelemből. Ha a nő részére követeljük a tiszta szerelmi választás, a becsületesség jogát a házasság *előtt*, nem szabad azt a jogát sem vérbe fojtani, hogy *később*, ha igazán csalódott, ne színleljen, ne hazudjék és ne ámitson, ne keressen a titkos házasságtörésben menedéket, hanem szabadon és bátran kereshesse boldogságát egyebütt. Az *igazi* nőjellem a kellő értelemmel, szíjjel és morális ösztönnel párosulva egyéni szabadságának, méltóságának, de egyszersmind *felelősségének* érzetében is bizonyára csak úgy fog élni e jogával, csak úgy fog férjével szakítani, s fog más felé fordulni, ha súlyos elhatározására teljesen egyenlő súlyú motívumok viszik. S ha csak a leggyöngébb szál fűzi még férjéhez, bizonyára az Ellida és Helga példáját követi.

Csupán az alapeszmére akartunk rámutatni, s nem bonczoljuk bővebben a darab hibáit, a melyek a cselekmény vontatottságában, de főkép a végső fordulat erőszakolt voltában nyilvánulnak. Mi szükség az elretentő előképre, arra a történetre Helga anyjáról, a ki hasonló szerelmi dilemmából öngyilkossá lett, s ezzel züllésbe hajtotta férjét: Christensent. Mi szükség, hogy az utolsó felvonásban az öreg Christensennel mulató hisztérikus örömléány rémeket, kísérteteket lásson (a melyet Christensen felesége árnyának vesz), s ezzel az öreget arra bírja, hogy tétovázásában

hozzá menekülő leányát fölvilágosítsa anyja esetéről, s ezzel elrettentse példájától. Kell-e ily erőszakosan visszatartani Helgát az utolsó lépéstől, ha úgy szereti mégis Nielset, hogy a mint utána betoppan, azonnal teljes boldogsággal röpi karjába?

A cselekménynek, a jellemfestésnek még több gyöngéje, elmosódottsága van, a melyet az előadás még jobban kitüntetett. *Odry Árpád* (Carsten előljáró szerepében) nem igen értette meg velünk, hogy Helga csak pillanatra is megtévedt az ő kedvéért; oly halvérű volt még akkor is, a mikor erős páthosza lett volna szükség. E mellett föllépése, taglejtései igen szögletesek és bizonytalanok. Pedig *Fenyvesi Emil* (Niels Theysen), úgy gondoljuk, egy fokkal totyakosabbra maszkírozta magát, mint kell, hogy versenytársa pillanatnyilag elvigye fölötte a külső győzelmet. Fenyvesi különben mély átértéssel és átérzéssel játszott, s jobban pártjára hódított Niels Theysennek, mint a hogyan ezt az alakot a dráma pusztá olvasása után elképzelnők s elfogadnók. *Borostyán Sári* (Helga) az első felvonásban halaványan játszott, később kellően követte a szenvedély fokozatos emelkedését. Ha semmi egyébért nem lett volna érdemes megnézni a darabot, nagyon érdemes volt *Hegedűs Gyula* remek alakításáért az öreg Christensen hol groteszk és nevetető, hol mélyen megindító szerepében. Az igaz, hogy ezt az alakot az író jellemző ecsetje is kiváló gondjába vette, de az ambiciózus Hegedűs belelehelte a maga művészlélkét is.

A darabot négy este után, úgy látszik, félretették. Már a második előadáson tátongott a színház az ürességtől; a Vígszínház törzspublikuma ünnepe miatt távol maradt. Ünnepe után pedig bizonyára édesebbek voltak ínyének a „Csókipirulák”, mint a Sven Lange morálpirulái.

Wildner Ödön.

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSASÁG.

Vita a társadalmi fejlődés Irányáról.

V. vitauülés: 1904 április 26-án. (Folytatás.)

Dr. Hajós Lajos szerint a történeti materializmus legnagyobb erőssége, hogy az ember és a természet elhanyagolt kapcsolatát — igaz, hogy csak egy oldalvágányon — tudatossá tette. Ez az oldalvágány a természet befolyása a termelésre, nevezetesen az östermelésre és minden termelés erőforrásaira. (Köszén, vízerő, levegőmozgás.)

Bárminek változása *benne és kívül*e végbemenő tényezők egymásrahatásából jő létre, ezért a társadalom változásai sem jöhetnek létre egyedül emberi tényezőkből.

A társadalom változásai, mondhatjuk azt is, *életjelenségei*, — emberi és emberen kívüli tényezők közreműködésének *eredői*.

Az összes tényezők együttes mérlegelését parancsolja determinisztikus természettudományi felfogásunk, melyről ma már állíthatjuk, hogy minden realitásokkal foglalkozó tudomány megdönthetetlen alaptételét képezi.

Mindenekelőtt az eddig elhanyagolt természeti tényezőkre mutat. Az időjárási zónák eltolódása, tengerek eltűnése, tengeri áramlatok irányváltozása (flóra és fauna megváltozása); kőszételepek és ércztelepek topographiája; emberi kéztől eredő, de a természet tényezői közé tartozó erdőirtások, vízszabályozások, mesterséges humusterületek, eltűnt vadállatsordák és megszorodott haszonállatállomány, végül az időjárás efemer — nagyrészt az előző tényezőktől befolyásolt — viszonyai mind fontos *természeti tényezők*.

Nem szabad elfelejtkezni az emberi elme és kéz maradandó műveinek hatásáról sem. (Lakhelyek, szerszámok, írott emlékek, stb.) Méray Horváth Károly, a kinek szociológiai tanításait különben találó természettudományi hasonlatnak sem fogadhatja el, rámutat ezen kulturtermékek társadalmi fontosságára, és ezen ponton vele teljesen

egyetért. Különös lehet a kulturtermékek szerepeltetése az emberen kívüli természeti tényezők között, de miután ezen termékek fenmaradása emberen kívüli természeti erők eredménye — még ha emberi elme által irányított természeti erőké is — ezért ide kell sorolnia.

Miután a társadalmi életjelenségek *emberi tényezőit* az ember életjelenségei, nevezetesen cselekvései képezik, ezen *cselekvések vizsgálása* képezi közelebbi feladatunkat. Az ember cselekvései sem képeznek kivételt a *determinált eredés törvénye alól*. Minden cselekvés, csak úgy mint minden változás, *a cselekvőben, illetőleg a változóban levő és a cselekvőn, illetőleg változón kívüli* tényezők eredője, és így az emberi cselekvés is.

De külön, *egyénenként* lehet csak vizsgálni *a cselekvések emberi tényezőit*, mert ezek az *emberek tömeges, társadalmi cselekvéseinél is minden egyes emberben külön hatékonyak, és tömeges nyilvánulásai csak úgy jöhetnek létre, hogy belső, emberi tényezői az emberek egy nagyobb számánál azonosak*. (Külső tényezők tömeg-hatása nem kíván magyarázatot és így a kettő találkozása érthetővé teszi tömegek egyenlő cselekvését.)

A belső tényezők, melyeket együttvéve biológiaiaknak szokás nevezni, a könnyebb áttekintés és megértés szempontjából *szervezeti és pszichikai*, vagy közönségesebb nyelven *testi és lelki* tényezőkre oszthatók.

A *testi tényezők* alatt nagyobbára az ember *állati*, vagy mint mondani szokás, *vegetatív* jelenségeit értjük, melyek az *önfentartás és fajfentartás* törekvéseiben merülnek ki. A lelki tényezők összege teszi ki a pszichikai életet: *tartalmát* részben *elmosódott érzések, úgynevezett érzelmek képezik*, részben pedig határozott érzéki benyomások és ily benyomások emlékezeti utóhangjai. Ezen utóbbiakból, vagyis az érzésekből és azok emlékeiből keletkezik különféle egymásrahatás, úgynevezett *társítás* segítségével a tulajdonképeni *szellemi élet*, melyet a *tudatosság* jellemez. Míg az érzések társulása az egyidejű benyomások csoportjának hű visszhangja, addig az *emlékezések társításában bizonyos összevonások* jönnek létre, melyek *több hasonló benyomás emlékének közös részeit* tartalmazzák.

Ily emlékezeti *összevonások*, midőn számos *emlékezés közös alkatrészeire redukálva, mint egy emlékezés lép fel, hozza létre a lelki tevékenységet vizsgáló öntudat előtt a gondolkodás alapelemeit és alapformáit: a fogalmakat, következtetéseket és ítéletet*.

Említettük a lelki élet tényezői között azokat az általános érzéseket, melyek összefüggése adott külbehatásokkal nem oly nyilvánvaló, mint a látásnál, hallásnál stb. — ezek a hangulatok, érzelmek, indulatok.

A *pszichikai tényezők közé tartoznak az érzelmek is, melyek szintén részt vesznek azon együttműködésben, melyet társításnak nevezünk*. De ezek részvételét nem regisztrálja oly élesen az öntudat,

mint az érzéki behatáshoz kötött érzések és emlékezések, valamint az összevont emlékezések társulásait.

A gondolati elemek az összevonás törvényeit követve, minél nagyobb kört fognak át, annál tudatosabbak, ezzel szemben az érzelmi elemek, mint efemer jelenségek, az öntudat előtt mindig elmosódtak.

A cselekvés emberi tényezői: *a vegetatív, a szellemi és az érzelmi működések közül az öntudatosság fényében csak a szellemiek fürdenek, habár a másik két tényező ép oly fontos szerepet játszik. Azon tényből, hogy az öntudat a cselekvések determinálásának csak szellemi komponenseire esik, következik, hogy azon kauzális láncolatban, mely lelki működések és külső cselekvések között fennáll, előttünk sok szakasz homályban marad, és csak egyes, az öntudat fényében csillogó láncszemekből tudjuk a pszichikai determinálás irányát fölismerni.*

A cselekvések legegyszerűbb determinálását a közönséges reflexeknél látjuk. *Ezen automatizmusok a vegetatív szükségletek első végrehajtói és őrei.* Kísérőik gyakran erős vegetatív érzések, melyekről már volt szó.

A pszichikai mechanizmus sémája abban különbözik a reflex automatizmusétól, hogy a külső eredetű *impulzus nem közvetlenül indít meg cselekvést, hanem a pszichikai működések szervének, az agynak közbeiktatásával.* Ez a közbeiktatás a pszichikai társítások hosszabb-rövidebb sorozatát, kisebb-nagyobb csoportját tartalmazza. *Figyelmünk most a társítások emlékezeti komponensei felé fordul.* Láttuk, hogy ezek egyszerűek és összevontak: képzetek és fogalmak elemeiből az elméleti következtetés és költői képzelet határai között mindent felölelni képes képzeleti és gondolati konstrukciókká kristályosodnak.

Vizsgáljunk kell ezek után azokat a *forrásokat*, melyekből az ember *emlékezeti* (gondolati és képzeleti, azonkívül velejárá hangulati) tartalma — a cselekvési komponensek ezen gazdag tárháza — létrejött. A emlékezeti adatgyűjtés egyedüli forrását az élet folyamán nyert benyomások sorozata képezi. A benyomások egy nagy csoportját *emberek tanító és oktató czélzata* hozza létre és konstruálja oly módon, hogy az önkéntes társulások szeszélye helyett oly determináló szellemi tőkét nyújtson a növekedő embernek, mely *cselekvéseit a tanítók és oktatók intencziói szerint irányítja.*

Vannak eszmei koncepcziók, melyek *önkéntes társításokból egy emberi élet tartalma alatt ki nem kristályosodhatnak*, és csak, ha keletkező kezdeti tanításként tovább adatnak és a kész alapok nemzedékeken át tovább fejlesztve épülnek, válnak egésszé. *Ezek a hit kategóriái*, melyek forrásai túl vannak az egyéni tapasztaláson és ezért csak tanításból nyerhetők. *De vannak tapasztalati eredetű szellemi koncepcziók is*, melyek csak nemzedékek tovább-

építéséből jöhetnek létre, és ezért szintén csak tanításból nyerhetők. *Ezek a tudás kategóriái.*

Melyek a hatalmasabb determináló tényezők? Választ nyerünk abból, ha vizsgáljuk, mely kategória tanításaihoz igazodnak inkább ellenmondás nélkül későbbi tapasztalásokból fogamzó önkéntes társítások? A látszat a tudás javára dönt, mivel a pozitív igazság sohasem jöhet ellenmondásba természeti jelenségekkel.

De ez a tétel csak az igazságok és a jelenségek viszonyára nézve áll, nem pedig a tudás viszonyára a szubjektív tapasztalásokhoz. Bármédig tanítja a tudás a föld nap körüli keringését, a szubjektív tapasztalás a nap keringését látja a föld körül. Az oktatás által elsajátított *hit* a vele járó *érzelmi elemek által hatékony, melyek nem csak azt a cselekvést befolyásolják, a mit közönségesen cselekvés alatt értünk, hanem az észlelést is.*

Igaz, hogy tudás és hit egyaránt befolyásolják a *szemléltető kiválasztást*, (mert így nevezzük a pszichikai tényezők által determinált aktív észlelést) — de nem egyenlő intenzitással. A *tudomány* folytonos *kételet parancsol* és keresteti az ellenmondásokat, hogy azok megdöntésével kerüljön ki az igazság: a *hit* valami kész, a *mely nem keres, de nem is tűr ellenmondást*, mert *lényege* a vele járó, de a *társítások tudatos fényén kívül álló érzelmi elem*. Az érzelmi elemek kívül állása az öntudatos társításokon és ezen kívül állása dacára is reájuk gyakorolt óriási befolyása magyarázza a hit kategóriáinak praeponderálását a tudás felett.

Etekintve most a szorosabb pszichikai részvétel nélküli automatizmusok (reflexek és ösztöncselekvések) létrejöttétől, álljunk meg egy pillanatra *azon öntudati jelenségnél*, mely a pszichikai működések által befolyásolt cselekvést közvetlenül megelőzi. *Ezen öntudati jelenség az akarat érzése.*

Az akarat mindig gondolati megösmérése a pszichikai determinálások irányának, az érzelmi elemek pedig kívül maradván az öntudatos társítások gondolati szintézisein, bárminő hatalmas determináló tényezők, még sem részei az akarat öntudati érzésének. Ezek a determinálások útjának homályban maradó lánczszemei. Ezért érezzük akaratlanoknak azon cselekvéseinket, melyek pszichikai tényezői között *túláradó érzelmi elemek praeponderáltak.*

De az akarat még nem cselekvés, csak annak gondolati koncepciója, mely elé akadályokat gördíthetnek a cselekvések emberen kívüli tényezői. Ily *akadályok* hozzák létre a *tehetetlenség szolgai érzését*, az *akadályok hiánya* pedig a *cselekvő szabadság érzését.*

A felvetett eszmék keretében minket leginkább *azon* pszichikai determináló *tényezők* érdekelnek, *melyek forrása más emberektől nyert oktatás, és azon akaratsegítő akadályok, melyeket más emberek gördítenek a cselekvő ember elé.*

Ezen oktató, másrészt gátló emberi befolyások természete és

egymáshoz való *aránya* szabja meg a *mindenkori ember viszonyát a társadalomhoz és viszont, másrészt a mindenkori társadalmi jelenségek emberi tényezőit.*

* * *

Ha most ezen tudományos eredmények fényével világítunk rá az eddig elhangzott előadásokra és felszólalásokra, konstatálnunk kell, hogy a társadalmi jelenségek vagy fejlődési irányok összes tényezőinek feltárása helyett eddig csak egyes tényezők külön-külön gravitációját láttuk feltüntetve. *Ilyen izolált gravitációs irány van még ezer és ezerféle,* ha nem is lettek külön exposéban kifejtve, ha nem is nyertek eddig elnevezést, vagy nem is öltöttek öntudatos szellemi koncepczióban dogmatikus alakot.

Ha a tudományos pszichológiától várunk feleletet *arra a kérdésre, hogy melyik hát a társadalmi alakulások leghatalmasabb emberi tényezője,* melyik az, a melyre valamely egyoldalú törekvés apostolának leginkább lehet számítania, a melyet saját céljaira első sorban kell kisajátítania — úgy a válasz nem lehet más, minthogy *ezen hatalmas emberi tényező a gyermekek oktatása.*

A kész individualitásokból álló felnőtt társadalom belső pszichikai tényezői nehezen változtathatók meg és cselekvéseik emberi utón inkább csak külső torlaszok által irányíthatók, a mely torlaszok csak szűkebb érdek forrásából és nem általános emberi érdekből fakadó folyamnak irányát szabhatják meg.

A jövő társadalmának providens irányítása általánosabb lehet, és eredményesebb is, főképp, ha az egyéniséget idomító oktatásban elég súly lesz fordítva azon általánosan emberi determinálásokra, melyek tartalmát az erkölcs, forrását pedig a hit képezi. A rövidlátó tudomány megborzadhat az erkölcs és hit kategóriáitól, ezen *Gefühlsduselei-től* a társadalmi jelenségek okainak kutatásában, de az igazi tudomány az ő kötelező szkepticizmusával, kell hogy kételkedjék a saját egyedüli hatalma felett is.

De téves az oktatás mindenható erejében való hit is, mert erkölcsileg bárminő tiszta, a hit érzelmi erejére támaszkodó embereket nevelünk is, cselekvéseik nem csak belső determinálások eredményei lesznek, sokszor kell azoknak megakadniok és útjokból eltérniök más emberek és a természet által elébök torlaszolt akadályokon.

VI. Vitaülés 1904 április hó 29-én.

Dr. Tegze Gyula a társadalom fejlődésmenetét két szempontból véli vizsgálhatónak: formális és materiális szempontból. Formálisaknak tartja azokat az irányzatokat, melyek a szabadság, az önkényesség, az egyenlőség s végül a megállapodottság szempontjából nézik a haladást, még materiálisoknak tekinti azokat a felfogásokat, a melyek konkrét, megvalósítandó célokat tűznek ki, a minőknek az anyagi javakban való

általános és egyenlő részesítést, a szellemi javak fejlesztését, a tökéletesedést, a faj nemesítését képzelné. A két irányzat a cél és az eszköz viszonyában állana egymáshoz.

A most folyó vitában szerinte a fejlődés irányai pusztán formális szempontból tétettek vizsgálat tárgyává. Formális szempontokra utalnak legalább a liberalizmus, az anarchizmus, a konzervativizmus. Kivételt e tekintetben pusztán a szocializmus tesz, melynek szószólója sem az állami mindenhatóság, sem az egyenlőség elvét nem proklamálta. Ezen eljárása folytán dr. Szabó Ervin úr megmenekült ugyan azon hibától, melybe ellenfelei estek, a tartalomnélküliség hibájától, de másrészt rendszerének ellentéte a többi rendszerekkel szemben el is mosódott. Liberális ő is, csakhogy nem egyéni, de osztályönzést hirdet; anarchikus, bár morálja, mely a küzdelmet tanítja, ellentmond az erőszaknélküliség hitének; konzervatív, mert bár előjogok ellen küzd, maga is ilyenek után törekszik, csakhogy nem a tehetségesek, de a tehetségtelenek számára. Szólo szerint minden formális elvre épített rendszer üres, tartalom nélküli. Eredményes bármely álláspont csak az esetben lesz, ha első sorban a materialiter elerendő célokat tüzi ki s csak azután keresi az ezek megvalósítását lehetővé tevő elveket, mint formális irányokat.

Nézzük már most tüzetesebben az egyes felfogásokat.

Először is a liberalizmust tekintve, ez álláspont védelmének sikeretelensége a fenti állítást leginkább igazolja. Jelentősége az abszolutizmus elleni küzdelemben mutatkozott, a polgárság, az ingó tőke, harci eszközöként jelentkezvén. Annak megdöntésével szerepe is megszűnt. Uralmával felhagyni azonban ezután sem akart s így érvényesülésének eredménye a gazdasági kizsákmányolás lön.

Az ellenhatás ellene feltámadt részben a konzervativizmusban, részben a szocializmusban, mely pedig nem ellentéte a liberalizmusnak. Hisz mind a ketten anyagi jólétre törekednek; csakhogy mindegyik másnak akarja azt. Az anarchia szintén csak a liberalizmus elveinek optimizmussal párosult radikális keresztülvitele.

Szerepe a liberalizmusnak ennek daczára ma sem szűnt meg; sőt ma is feltétlenül védelmezhető azon felfogás által, mely a gazdasági és szellemi erők feltétlen érvényesítésében, a konkurencziában, a kíméletlen létérti harcban látja a társadalmi boldogságnak, illetve fejlődésnek eszközét, — avagy azon nézet által, mely a középosztályt tekinti a társadalom legértékesebb elemének s így annak ösztönszerűleg választott harci taktikáját tartja ez osztály pozíciója fentartásának legalkalmasabb eszközéül. E felfogás követői a jelen bajait a liberalizmus segélyével óhajtják azután orvosolni. A mi álláspontunk nem ez. De még ha ezen feltétlen követőitől el is tekintünk, értéke az elvnek feltétlen ott, hol még régi rudimentumok, mint korlátozó momentumok szerepelnek, illetve hol új követelések, mint az egyéniséget elnyomók jelentkeznek.

Dr. Gratz Gusztávnak a szabadságnak, mint abszolút kategóriának védelmére felhozott argumentumait azonban nem fogadhatjuk el. Csak olyan érték ez is, mint a többi jav. Becslése, értéklése folyton változik, mint változik a szabadságérzet tartalma is. Ma megszorításként érezzük azt, mit holnap természetesnek tekintünk.

A második irányelv, mely kiemeltetett, az anarchia. Ez elvet szóló még mint utópiát sem akceptálhatja. Az eszmények felállításánál is törvény, hogy „impossibile nulla obligatio” s szóló az anarchiát ily megvalósíthatlan állapotnak tekinti.

Mielőtt rendszere célul egyáltalán kitűzhető volna, híveinek igazolni kellene, hogy az emberek között az egyéni erők korlátlan érvényesíthetése esetén, összeütközések nem fordulnának elő; hogy az emberek készek volnának szükségletüket minden kényszer nélkül a javak mértékéhez képest korlátozni, igazolni kellene, hogy az így kifejlődő kommunizmus — mert az egyenlőség képezhetné az egyedüli megosztás mértékét — azután fenttartható is lenne s végül bizonyítani, hogy az egyesek minden külső impulzus nélkül teljesíteni fogják mindazokat a ténykedéseket, melyek a társadalom fentartásához és fejlesztéséhez szükségesek. Mindezek az előfeltételezések ma még bebizonyíthatlanoknak látszanak. A harmadik irány a szocializmus volt. E tan hirdetője egy elvet proklamált irányának támogatására, azt, hogy a társadalom fejlődésmenetének kimutatása által adva van a társadalom fejlődésének iránya is. Eltekintve azonban azon tényről, hogy a társadalmi élet terén — mint talán a fizikai világ túlnyomó részében is — in concreto legfeljebb tendenciákat állapíthatunk meg, s így a fejlődés menetére biztosan sohasem következtethetünk: a tudatot feltűntető világ terén még a feltétlenül bekövetkező tények — annál kevésbbé pusztá tendenciák kimutatása nem irányítja céljainkat, tehát tényleges fejlődési törekvésünket. E téren a hangulat, a kedély, a cél, az irányadó. A fenti állítással ellentétben ép azt hangsúlyozhatjuk, hogy a mennyiben egyéniségünk jelentőséggel bír — a kitűzött cél egyszersmind mint a jövőben elért eredmény is jelentkezik, annyiban legalább, a mennyiben ennek megvalósítása tőlünk függ. Azt pedig, hogy a társadalmi életben, a tudatban mutatózó célokat teljesen érvénytelenítő, tekinteten kívül hagyó vak természeti törvények uralkodnának, azt talán dr. Szabó úr sem állítja. Állítása ugyan látszólag ide irányul, de bizonyítani ezt a közvetlen tapasztalattal szemben nehéz volna. Ez esetben azonban — hacsak magunkat csalhatatlannak nem tartjuk — a fatalizmus álláspontjára kellene helyezkednünk.

Eredményt Szabó úr bizonyításával talán inkább azáltal ért volna el, ha a szocializmus vívmányait, mint elérendő célt, mint az egész társadalom eszményét tűzte volna ki, s ennek eszközéül nem az osztályharcot állította volna oda, hanem annak elérését a társadalom összes tagjai érdekében levőnek, vagy talán helyesebben óhajának, vágyainak megfelelőnek hirdette volna.

Eltekintve ezen elvi jelentőségű, methodologikus kijelentésektől, bizonyítását, melylyel megpróbálkozott, nem tekinthetjük meggyőzőnek. Ő maga a történelmi materializmus álláspontján áll s a társadalom fejlődésmenetét az iparkonzentrációban s az osztályharcban látja kulminálni.

A mi magát a kiinduláspontot illeti, az egy metafizikai fel-fogásra utal, a mely, mint transcendentális, az ellentétes állásponttal szemben nem igazolható, ennél fogva talán a diszkusszió keretén kívül is maradhat. Marad tehát a másik két állítás az ipari cenztralizáció és az osztályharcz kérdéseinek vizsgálata.

Hogy cenztraliztikus tendenciák a tőke hatalmának megerősödése óta mutatkoznak, az kétségtelen, de bizonyos az is, hogy ezzel ellenkező irányzatokat is tapasztalunk. El nem vitatható tény, hogy az egyéni ízlés növekedtével a kisipar számára újabb és újabb terek nyílnak meg. Maga a gyáripár előmunkásaiban, technikusaiban egy új középosztályt teremt. Látjuk továbbá, hogy a mezőgazdaság terén — pedig ezt is figyelembe kell venni — a cenztralizáció mily kevésbé halad. Úgy, hogy e téren maga *Vollmar* is tagadja a Marx-féle központosítási iránynak a helyességét. Ugyanígy *Bernstein*; *Schmoller* pedig határozottan ellentmond az egész tannak. Bizonytalan az is, vajjon nem támadnak-e e cenztralizációknak sokkal korábban, semmint gondolnánk, ellenhatásai. Az eddig tapasztaltak alapján Marx által levont következtetések, minden esetre túlzottaknak, elhamarkodottaknak tekinthetők. Sőt szólnak úgy tetszik, mintha maga a felolvasó is ellentmondásba kerülne ezen alap-tételével, midőn az államot pusztán nyilvántartó szervnek képzeli s jövő államában a kis termelő góczokat tekinti tulajdonképeni termelési tényezőkné. Nem újbóli decenztralizálás lenne-e ez, az elkerülhetetlen konkurrencziával? Csakhogy ott nem egyesek, hanem kisebb körök versengenének. Avagy mi képeznék itt az önzés fékét? S vajjon ez esetben az egész szocialisztikus társadalom nem-e csak fázisa egy örökös körforgásnak?

Vegyük a fejlődés másik tényezőjét, az osztályharczot. Már magának az osztály fogalmának a precizizozása rendkívül nehéz. Ilyen egységes alakulatot — mint ez a vita során már kiemeltetett — a társadalomban megkülönböztetni nem tudunk. Az egységesnek látszó osztályok kebelén belől is számtalan külön vallási, nemzetiségi, faji érdek foglal helyet, melyek ennek egységét hol megbontják, hol az osztályérdekeket figyelembe nem vevő új érdekesoportokat létesítenek. De meg a társadalomban végbemenő folyamatok sokkal komplikáltabbak, semhogy két ellentétes osztály küzdelme által magyarázhatók lennének.

Hogy a kapitalisztikus társadalom kialakulása óta osztályharczozal találkozunk, azt nem tagadhatjuk: de a mint a korábbi fejlődés mai alapon nem az osztályharczozból magyarázható s ott mint harcok, népfajok, vallásfelekezetek harczi jelentkeznek, melyek idővel eltűnnek,

úgy megszűnik jelentősége az osztályharcznak is, el fognak tűnni jelenségei, mint efemer tünemények az emberiség életében: a nélkül, hogy a gazdasági materializmus által hirdetett változást létrehoznák. De még ha valóval megegyező jelenség, ha általános természet törvény volna is az osztályharcz, vajjon kívánatos-e feltétlen érvényesítése? Vajjon in ultima analysi nem összműködés-e a társadalom, melynek kebelén belől a harcz proklamálása nem helyrepótolhatlan értékek elvesztéséhez vezet-e? A válasz mindenestre meggondolandó.

A szocializmus, mint tudjuk, a jövő képét nem adja. De ha állameszményét teljesen leírni nem is tudja, főbb vonásaiban tájékoztatnia kellene bennünket. Tudnunk kellene mennyiben valósítja meg az egyenlőséget? Mert ha fentartja az egyenlőtlenséget, miben különbözik a mostani liberalizmustól? Talán abban, hogy mások lesznek az uralkodók, a vezetők? Milyen lesz a kulturális hatalom? Mert egy pusztá regisztráló, statisztikai szervezettől alig várható a béke fentartása, a jelzett harc, ily előzmények után. De vajjon kívánatos-e egyáltalán megvalósítása? Vajjon lehetséges lesz-e az egyéni tehetségek azon specializálódását fentartani, mely a mai magas műveltség létrehozásához szükséges? Nem lesz-e általános sülyedés a végső eredmény? Hogy az ember pszichológiailag teljesen megváltozik az új társadalomban, az lehetséges. Mi azonban, ha számolni akarunk, csak adott dátumokkal, ismert kategóriákkal számolhatunk: ezek pedig azt mutatják, hogy az ember természete évezredekken át alig változott.

De végül vajjon nem utópisztikus-e az egész szocializmus, különösen annak kollektivistikus iránya? Hisz minden társadalmi átalakulás keretén belől látunk ilyenmő mozgalmakat. A régi Görögországban, sőt Rómában is ismerjük az ily irányú törekvéseket; hasonló irányzatokat látunk a kezdetleges keresztényeknél, ezekkel egyidőben más szektáknál: mint az eszenusoknál; megvan ez az egyházi különválás, a nemzeti társadalom kialakulásánál: az anabaptistáknál. Vajjon nem hasonló jelenség-e a mostani is?

Mielőtt az általa helyesnek elismert s így követendő, de a jövőben meg is valósuló irány kifejtésébe bocsátkoznék, pár szót a társadalom magyarázatára vonatkozó elméleteket illetőleg kell szólnia: annyival inkább, minthogy a szocializmus tisztelt képviselője állításait részben a teóriákra fektette.

A közelmúltban uralmon levő teóriák közül az organikus felfogás, mely ép úgy, mint a szocializmus, az összműködést hangsúlyozza, már szintén a raczionális individualizmus elleni visszahatás eredménye. De mivel természet-törvény feltétlen uralma nyert e felfogásban kifejezést, szemben az egyéni akarattal, feltámadt ellene, mint materialisztikus felfogás kifejezése, az osztályharcz teóriája, mely ismét az emberi törekvéseknek akar érvényt szerezni. Visszahatásaiként ez iránynak a kollektív pszichológiai rendszerek jelentkeznek, a melyek tanai már egy, az egyéni öntudattól független társadalmi öntudat hangsúlyozá-

sára vezetnek. Ellenhatásaként e felfogásoknak ismét az egyén pszichológiai jelentőségének kiemelése fog hangsúlyoztatni, holott a valóságnak leginkább az az elmélet felel meg, mely a társadalmi öntudatot az egyéni és társadalmi tényezők összehatása eredményének tekinti, közreműködéseket relatívnak, közönkint változóknak tartván.

Mindezek a teóriák kétségkívül a társadalmi haladás irányait mutatják. A haladás menete kétségkívül az ellentétké — a kollektív, mint az individualisztikus pszichológia egyik törvényének, a kimerülésnek, folyamánként jelentkező. Az ellentét azonban sem a Hegel-féle dialektikai folyamatnak nem felel meg, sem a Bodnár-féle hullámvonallal sem azonosítható, hanem valószínűleg egy görbe, melynél a visszahatásra következő ellenhatás nem azonos szög alatt, — sőt ha ezt képletilag mondani lehetne — nem is ugyanazon síkban történik.

A liberalizmus ellenhatás volt az abszolutizmussal szemben, de egyszersmind az emberek közötti egyenlőtlenség kiemeléséhez vezetett. Ennek ellentéte a szocializmus, mely egyenlőségre törekszik, de azt, mint az abszolutizmus, feltétlen hatalommal akarja érvényesíteni. Ellentéte ennek ismét az anarchizmus lenne, mely a hatalom megsemmisítéséből eredne.

De vajjon nem képzelhető-e oly ellentéte a liberalizmusnak, mely szintén az erők feltétlen érvényesítésének korlátját jelentené, mely ennél fogva szintén egyenlőségre törekednék, csak hogy azt nem az államhatalom vagy osztályuralom mindent lenyűgöző hatalmával akarná megvalósítani, hanem az ember erkölcsi impulzusainak felhasználásával, egy magasabb erkölcsi tekintély kifejlesztésével. E rendszerben, mely tehát nem felfogatásra, hanem továbbfejlesztésre törekednék, mindaz, mi a történeti fejlődés folyamán értékesnek mutatkozott, jelentőséget nyerne, tehát benne a *tradíció* elve uralkodnék; a haladás, nem a szükségletek és igények korlátlan növelésében, hanem azok eszélyes megszorításában állana; hangsúlyoztatnék a lemondás jelentősége, kiemeltetnék az egyén társadalmi jelentősége, azon szerep fontossága, melyet betölt, a kötelességek, melyek állásához, jogaihoz fűződnek s elismerés adatnék azoknak, kik nemesek és áldozatra készek. Megmarad tehát a jövő társadalmában az egyenlőtlenség, csak hogy az erkölcsi alapokra fektetetik; megmarad az egyéni tulajdon, csak túlkapásai korlátoltatnak, az alsóbb osztályok a szövetkezésben találván támogatást; megmaradnak a nemzeti, vallási elkülönülések egy magasabb gazdasági, de különösen emberiességi célokat kitűző közület keretén belül.

Hogy az átalakulásban, a kereszténység, mely szintén történeti értéket képez, mily szerephez jutna, attól függ, minő jelentőséget tulajdonítunk egy erkölcsi jellegű vallásnak. Azok, kik a tant vallják, hogy, különösen az értelmileg fejletlenebb osztályoknál, egy vallási vonatkozásoktól ment ethika el nem gondolható, a kereszténységnek tisztult alakjában, rendkívül nagy súlyt tulajdonítanak; ellenben azok, kik egy vallási képzetektől ment ethika uralmát is elképzelik, a társa-

dalom ezen új formáját vallási kapcsolatoktól menten hiszik megalkothatónak. Ez utóbbi tan szóla szerint, a fejlődés magasabb fokát reprezentálná.

Hogy az ez alapon létesülő társadalom tartalom tekintetében is gazdagabb lesz, mint az előbbi alakulatok: azt kétségtelennek tartjuk: nem a boldogság, az anyagi javakban való általános részesedés, hanem egy fejlettebb, tökéletesebb, magasabbrendű faj, emberiség kialakulása, képezne itt a végcél s így ez lenne a jövő evolúciójának eredménye.

A szóla által rajzolt társadalom első sorban mint eszmény, mint cél jelentkeznék, a melyek felé törekszünk, de kétségtelennek tartja, hogy a társadalmi létben eddig mutatkozó tendenciák is ily fejlődési irányra utalnak. Az ethikai élet mindennemű fellendülésében, az ethikai kultúra terjesztésére irányuló körök működésében, a vallásos élet megerősödésében, vallásos szekták keletkezésében mindenütt egy megnyugtató tekintély, egy eszmény keresését látja. Az összes humanisztikus, filantropikus törekvések a társadalmi kérdések békés megoldására látszanak utalni. A munkások harca a birtokosok ellen szintén enyhébb alakot látszik felöltem. De még fontosabbnak tünik fel e tekintetben az a mozgalom, mely az önmérséklést írja zászlajára s többek közt az alkohol elleni küzdelemben nyilvánul; mely a nő helyzetének javítását célozza; a házasságok kötése körüli szigorúbb, rendszabályok megállapítására irányul s így az utódok érdekeinek kiemelése által egy magasabbrendű, nemesebb faj létrehozására törekszik.

Vajjon siker koronázná e törekvéseket s a jövőben egy nemesebb, erényekben gazdagabb emberiség tekinthet-e vissza azokra a küzdelmekre, azokra az áldozatokra, a melyekbe ez eredmény létrehozása kerül: azt ma még nem tudhatjuk. Minden társadalmi irányzat célok, felfogások, eszmények, a kedélyből fakadó vágyak és óhajok küzdelmének az eredménye. Az egyes egyének, valamint csoportok lelkében, a pszichológia törvényei szerint, más-más óhajok alakulnak ki, s érvényesülni az az irány fog, a mely részen a legnagyobb energia mutatkozik. De végcélnél kitzhetjük az eszményt s ha erőfeszítésünk meghiúsul, ha küzdelmünk meddő marad, a szándék maga megnyugvással tölthet el bennünket.

Dr. Schmitt Jenő szerint társadalmi problémáknál az emberi természetre szoktak rendszerint hivatkozni a különböző álláspontok. Ez az emberi természet teljesen határozatlan valami, történelmi körülmények, a fejlődés stádiuma, a melyben az illető néprétegek léteznek, döntenek a felett, hogy milyen társadalmi életet valósít meg az ember.

A mi pedig az általános emberi természetet illeti, a miben az ember az állattól különbözik, ezt szóla az embernek elmélkedésre való képességében látja. Univerzális, általános törvények felfogása, a melyek

minden időre, minden térre, minden létre vonatkoznak, jellemzik az embert. Képek és képzetek gazdag társulása tapasztalható már a magasabb állatnál. Azonban eddig az állatnál nem találtuk annak nyomát, hogy ő az univerzális, a végtelenben érvényes törvényről tudna; erre nézve hiányzik a bizonyíték, de ha bármilyen állatfajra nézve ezt a bizonyítékot megszerezhetné valaki, akkor be volna bizonyítva, hogy az állatfaj a mi fogalmaink szerint voltaképpen sajátserű ember.

Az embert tehát ez a minden téren és időn keresztül szigorú szükségszerűséggel érvényes törvények felfogása jellemzi és teszi emberré és az emberi elme alkotja azt a jellemző alapfeltételt, a mi emberi társadalmat kialakít. Továbbá olyképpen jellemezhetjük az emberi történelem fejlődésének szükségességét, a mennyiben társadalmi alakulásokban érvényesül, hogy az az elmélkedéssel, gondolkodással, mennyiségtani gondolattal, geometriai fantáziával felruházott lény, az ő elméleti képességével különböző fejlődési fokon megy keresztül és elmélkedésének haladó stádiumaihoz mérten kialakítja életét.

Az emberi elmének stádiumai azonban szükségkép vannak maguk után sajátserű formákat a társadalom fejlesztésében és ezt lépésről-lépésre, nyomról-nyomra pozitíve beigazolhatjuk. Tehát nem arról van szó, hogy mi valami szép elméletet alkotunk magunknak az emberi társadalomról, gondolva, hogy az sokkal okosabb, sokkal nemesebb, mint a mai állapot és majd jóakarattal fogva hozzá, megvalósítjuk azt. Bármilyen alakban jelentkeznek a probléma, ebben a fogalmazásban az csak utópiának nevezhető. Legyen most a forma akár liberális, akár konzervatív, akár anarchikus, akár szociáldemokrata, az itt teljesen mindegy, mindez egyaránt tudománytalan képzelődés marad, mely a leglényegesebb vonást figyelmen kívül hagyta; az emberi tömegnek elméleti fokát, világnézetét, gondolatvilágát, a mely gondolatvilágból szükségkép az életnek bizonyos konkrét alakja jegecedik ki, valamint a telt kristályos lúgból a jegecz. Szerves összefüggésben áll a világnézet, bármilyen formájában is, a nyilvános élet kialakulásával és a kettőt egymástól önkényszerűleg elválasztani nem lehet. Nem is választotta el soha a történelem és az ilyenféle kísérlet egyszerűen félreértés, a mely szükségképpen csalódással végződik, bármilyen irány is próbálkozzék vele. Nem másíthatja meg az emberi társadalom haladását se a mindenható deszpota, se a győztes forradalom, egyszerűen azért nem, mert az a társadalmi állapot, mely bizonyos korban létezik, nem lett önkényszerűen csinálva emberek által és nem is lesz soha így csinálva, hanem szükségszerű folyománya a nagy tömegekben létező gondolatvilágnak, elméleti foknak, a mely szükségkép kiváltja az értékbecslések sorát, ezek alapján a kedély vágyait és kívánságait, az akarat ténykedését. Teljesen szervezetlenül fogják fel bármilyen álláspontról a társadalom megváltoztatását, ha ilyen tervezgetésekkel foglalkoznak s ezekkel boldogulni akarnak és ezeket ajánlják jóakarattal embertársaiknak, így nem lelik meg azt az archimedesi pontot, a melyből ezt a világot

kiemelhetik eddigi alacsony helyéből. Sokan azt hangoztatják, hogy a nemesebb erkölcs volna az a tényező, a mely hivatva volna arra, hogy az emberiséget ideális állapot felé vezesse. Itt különösen az ethikai társaságok működése jó tekintetbe a modern életben. Itt újra hangoztatnia kell azt, hogy erkölcsi tényezők nem állnak sem az egyéni, sem a történelmi életben elszigetelten; nem állítja azokat se az egyén, sem a történelem ilyen kiszakított formában elő, hanem azok mindig szerves összefüggésbe állnak elő a gondolatvilággal és az összes konkrét viszonyokkal, a melyeket megteremtett az elmélkedő lény, az ember. Előállította pedig saját elméletének fejlődési során bizonyos történelmi fokozaton, annak megfelelő szükségszerűséggel. Tehát bármilyen kornak erkölcsi értékbecslése az általános világnézet kifolyása.

Az a kérdés áll most elő, hogy mi volna az az elsődleges tényező, a hol valóban alkalmazhatni azt a bizonyos archimedesi emeltyűt?

Itt a közéletben a próba igen egyszerű. Ha valaki igen szép, lélekemelő beszédet tartana, gyönyörű morálevveket hirdetne, lehet, hogy a társaságot magával ragadja és az illetők szörnyen épülve lelkesen fognak távozni.

Azonban a dolognak semmiféle komoly következménye nem lesz, mert ha a hallgatók megint kimennek a szabadba, elpárolognak a szép elvek, avagy lerázzák azokat, mint a pudlikutya a vizet. Tehát a valóság moralizálás is teljesen haszontalan dolog ott, a hol a vallások világnézete ellenmondásban áll a szép morál-elvekkel.

Ha azonban valakinek egy előtte még ismeretlen matematikai tételt bebizonyítunk, bátran mehet az ki a szabad levegőre, attól nem fog szabadulni soha. Az az ismeret kitörölhetetlen nyomot hagy hátra benne és ha az életben alkalma nyílik annak alkalmazására, úgy alkalmazni fogja.

Itt van tehát az archimedesi pont. Ha mi az emberi tudatban, az ismeretben, a szellemi világosságban haladunk, ha mi embertársainkat felvilágosítjuk, ha mi pozitív ismereteiket gazdagítjuk, ha mi, mint a világosság harcosai működünk, ezerszer többet fogunk akkor tenni az emberek javítására, mint akármilyen gyönyörűséges morál-prédikátor, vagy akármilyen nagy szónoki tehetséggel ellátott politikus és parlamenti tag vagy bármilyen hatalmas autokrata.

Az a felelet, a melyet az ember ama kérdésre ad, hogy: „mi vagy te, ember?“, szükségképpen értékbecslést tartalmazván, az értékbecslése szerint fogja irányítani cselekvését. Az értékes dolgokat kívánni fogjuk, az értékteleneket elhanyagoljuk; a megvetett dolgokat még lábbal is fogjuk taposni. Mindez természetes következménye az értékbecslésnek, mert az ember nagyban-egészen mindig igyekszik megvalósítani az ő értékbecslését, a mely az ő világnézetéből folyik.

Az emberi történelem bölcsőjénél roppant naiv világnézettel találkozunk. Az ember mindenütt saját képzeleteihez hasonló lényeket tételezett fel a nagy természetben. Önmagát is csak olyan képzeleti

lénynek gondolván, mindenütt szellemeket látott. Sem Istenről, a szó tulajdonképpeni értelmében, sem anyagról, sem természetről nem tudott. Ilyen állapotban van most is a mai keleti világnak nagy tömege. A kínai pl. nem ismer természetfeletti Istent, de magát a természetet sem ismeri.

Vége azután univerzális működést szemlél az ember a nagy természet jelenségeiben, a zivatarban, a kitörő vulkánban, a csillagos égben, a nagy tengerben, a felkelő napban stb.

Az emberiség bölcsőjénél még nem találunk tekintélyeket. Eleintén csak bizonyos alakatlan, némileg anarchikus formájú társadalmat látunk, később azonban kialakulnak a nagyobb államok, míg végre a világ uraként fellépő hatalmas ázsiai deszpoták és a világhódító Róma urai előállanak.

Az óriási fordulat akkor áll be, a mikor a názárethi nagy próféta azt a dicsfényt, a melyet az akkori emberiség az antik világ isteneinek tulajdonított, saját magának tulajdonította, a midőn megadta a feleletet arra a nagy kérdésre, hogy: „ember, mi vagy te?” olykép: én vagyok az egyetemes, a mindeneket magamban foglaló élet; akkor az egyénben az öntudat formájában fellép mindenségtudata.

Ez az óriási lépés összehasonlítható ama lépéssel, midőn a majomemberből ember lett. Bármilyen gazdag tudattal bír is képek, távlatok formájában a majomember, mindamellett is teljesen szigorú általános gondolati törvényről s feltétlenül végtelen mindenségről és annak törvényszerűségéről nem tud. A mindenség gondolata alkotja tehát az embert emberré és a mindenség öntudata alkotja az embert istenemberré.

Az emberi történelemnek e nagy fordulópontján forog meg egyúttal az emberi társadalom átalakulásának is a nagy tengelye. Itt nyílik meg a szabadság útja, mely a jövőbe vezet. Ez maga a világ-szabadító eszme.

Természetes dolog, hogy ezt a gondolatot az emberiséggel megértetni nehéz dolog volt. Ez épp olyan nagy lépés, mint a majomembernek emberré való fejlődése, úgyszólván a végtelenbe való ugrás. Az utóbbinál a véges tudatból a végtelen tudatba, az előbbinél a véges öntudatból a végtelen öntudatba.

Nagyon érthető, hogy az emberiség ebben az óriási lépésben a teremtő elmét nem egyszerre követhette. És ez magyarázza meg a konstantini egyházak létesülését. Konstantin, ez a borzasztó deszpota, a világtörténelemnek egyik legnagyobb diplomatája, volt a tulajdonképpeni megteremtője a különböző egyházaknak, a melyek azonban mind a konstantini világfelfogás alapján állanak, a mely világfelfogás kompromisszumot akar csinálni a régi pogányság és a krisztusi eszme között abból a célból, hogy megmentse a régi világrendet, a régi társadalmat, az Imperium Romanum-ot.

Nem lényegtelen tehát a világnézet a társadalmi élet kialakulására, az állami élet kiformázására nézve. A felvilágosodás gúnyolni akarván Konstantint és az őt követő kiváló gondolkodóknak egész sorát,

dőréknek mondja őket azért, mivel a dogmáknak egyes pontjai felett a papokkal vitatkoztak. Ha ezek találkozhatnak Konstantinnal, szóló szeretné látni azt a megsemmisítő gúnymosolyt, a melylyel Konstantin ezeket az okos embereket fogadta volna, a kik őt rajongónak tekintik. A rajongás legmagasabb foka nem azok sorában keresendő, a kik tüzzel-vasal akarták kiirtani a krisztusi eszmét, valamint nem amaz álkeresztény korban, a midőn a papok uralma alatt Róma egy új világbirodalmat állított elő, nem kevésbé hatalmasat, mint az előbbi volt. Fennállása a régi társadalmi rend fennállásának, a régi világnézet fenmaradásának életkérdése volt. Meg lehet tehát érteni, hogy miért akarták ők minden eszközzel kiirtani a krisztusi eszme minden csiráját, a mely végpusztulással fenyegette a régi világrendet.

Nézzük most mindenekelőtt magát az istenség eszméjét, hogyan alakult az ki ebben a látszólagos kompromisszumban és lássuk, hogy milyen társadalmi következményeket vont maga után.

A krisztusi gondolkör elől kitérni nem lehetett.

Tehát az antik világból alig szabaduló emberi tömeg, ideértvén a sok hatalmas és zseniális embert is, a kik mint az egyház vezérei működtek, köztük talán a legnagyobb ebben a sorban a nagy Augustinus, csak a régi világnézetnek végkövetkezményeit vallja, abban a hitben, hogy ők Krisztus elvét vallják. A harmad-negyediziglen boszút-álló istenség helyébe, azt az istenséget helyezték, a mely nem harmad-negyediziglen, hanem a nemzedékek végtelen során át az ősapának: Ádámnak bűnét boszúlja meg kérlelhetetlenül és ha megkönyörül egyeseken valahogyan, akkor is saját fiát kívánja a boszú áldozataként; a nagy embertömeget azonban, mint az ő megbántóit, képes örök kínokban részesíteni, örök pokoli tűzre kárhozzatni. A régi világban a boszú az istenek egyik fősajátsága, a mennyei igazságosság főkövetelménye. Ez az elv azonban nem emberi. Hanem mondhatjuk embertelen, mert tulajdonképpen az állatnak önfentartási elve ez, ugyanis ennek az egész mennyei magasztosságnak gyökere a következő. Ha megrúgnak valamely bestiát, hát visszarág, ha megharapják, hát visszaharap. Ez az ő állati életfentartásában mélyen gyökeredző dolog; és az állatembernél ez az alapelv, világnézetének és társadalmának kialakulásánál. Itt mennyei eszménynek tették az állatot, a mint János kinyilatkoztatása mondja; a mennyek trónjára helyezték és pedig idealizálva. Ez az idealizálás borzasztó ördögi alakká tette, mert volna-e ezen a világon ember, legyen annak a neve Caligula, vagy III. Richárd, vagy a világtörténelem bármely borzasztó zsarnoka, a ki képes volna megbántóját örökkön-örökké kínozni. Szóló azt hiszi, hogy a legelvetemültebb ember keze is visszarettenne, ha az örök kárhozzat ítéletét kellene aláírnia. És ezt az alakot ültették a mennyeknek trónjára. És ezt tanítják a néptömegnek, a romlatlan gyermekeknek és így mételyezik meg a lelkeiket fenekestül — és akkor jönnek erkölcsi prédikációival.

S különösen a negyedik előadás szónokához intézne egynehány szót, mert ott látja a tévedések legnagyobb fészket. Ugyanis ő nagyon rosszul van informálva, a midőn a történelmi kereszténységről és a mai Oroszországról beszél. A történelmi kereszténységet, különösen a középkort valami paradicsomi állapot színében ismételtlen próbálták kifesteni ép oly czélzatos, mint hazug romantika alapján, de hogy ez nem volt egyéb, mint a báránybőrbe öltöztetett farkas szépítése, a miről már az evangélium beszél, arról tanúskodnak azok a véres nyomok, melyek keresztül vonulnak a keresztény történelmen s melyeket Hoensbroek gróf oly kérlelhetetlenül leplezett le.

Különösen Konstantinápolyból a törökök által való elpusztítása után, átszivárgott a gnoszticizmus, mely a renaissanceot megteremtette, mely a művészeteket és a tudományokat felébresztette. Ezek a gnosztikusok, a kik az ember istenségét vallották és a Krisztus igazi hívei voltak, valósították meg annyira, a mennyire itt a barbárok közt a nyugaton a nemesebb kultúrát. Az se volt az egyház érdeme, hogy az egyház körében is a művészet felvirágzott, sőt a Mária-kultusz is, a mint bebizonyítható, minden poétái varázsával a gnosztikus Sophia-kultusz plágiuma volt, először a keleten, aztán a nyugaton. A mi kulturális nagy haladás volt, az az egyház czélzatával ellentétben történt, még akkor is, ha a római pápák oly istentelenek voltak, hogy a görög istenek kultuszát hirdették s a kardinálisok a mithológiából ép úgy példáztak, mint a szent legendából. Ott csak az a tény állott be, hogy a két áramlat a művelt főpap kebelében küzdötte azt a nagy harcot, melynek színhelye a történelem volt.

Ezek a példák is mutatják, hogy nekünk nem annyira az egyént, mint inkább az eszmét kell üldözni. Hogy azonban az első előadó is tévedésben volt, a midőn túlélt dolognak mondta az eretnekek megégetésének elvét, arra nézve egy igen érdekes bizonyítékkal szolgál Marianus de Luca nevű jezsuita könyve.

A gonosz szándék tehát megvan ma is és csak az állam és az előrehaladottabb társadalom nem engedi, hogy ezek a gyönyörűséges szent elvek ma is érvényesüljenek és hogy mi autodafékban gyönyörködjünk.

Az okot szóló nem látja ezen férfiak egyéni gonoszságában, hanem csakis a tan elvetemedettségében. a melyet beoltanak a szemináriumban az ártatlan fiúba és a mely egyedül okozza azt, hogy ő olyan gyilkos elveket vall.

Ép ily hamisított képet nyújt a negyedik felolvasó az igazhitű Oroszországról. Azt mondja ugyanis, hogy Oroszország olyan, mint egy jól kigyomlált kert, a melyből minden erkölcsi gyomot Szibériába tettek. Figyelmébe ajánlja George Kennannak „Szibéria” című érdekes könyvét.

Figyelmébe ajánlja a negyedik felolvasónak, olvassa el azt a könyvet és mondja meg aztán, hogy ez-e az a jó fa, a melyről Krisztus azt mondja, hogy jó gyümölcsöt terem.

Igazán sajnálja, hogy jóakarató emberek, mint pl. a felolvasó, az ilyen szervezett világcsalásnak martalékai lesznek, hogy az ilyen állapotok fenmaradása mellett küzdenek.

Még röviden szólni akar arról, hogy milyen alapja volna annak az ideális világnak, a melyet mi a jövőben várunk, a melyben nekünk hinnünk kell, ha Krisztus szavainak hiszünk. A kik azt mondják, hogy az emberi természetnek nem felel meg az az ideális állapot, a melyben erőszak nincsen, utópiának mondják Krisztus hegyi beszédét. Ezek tehát nyilvánvaló álkeresztények.

Ez a világot mozgató nagy eszme, ez az ember újjászületése. Előbb az ember csak mint véges parány tudta önmagát a mindenséggel szemben elképzelni, nem tudván felelni arra a kérdésre, hogy tudhat a végtelenről a földgömbnek e pörja — a mely földgömb megint csak porszeme a naprendszernek s a mely naprendszer ismét csak porszem a csillagrendszer és a mely csillagrendszer porszem a végtelen mindenségben — a mikor szerinte a tudás titka örökké felderíthetetlen marad.

Felderíti azonban ezt a titkot a krisztusi eszme, a mely az embert, mint a mennyeknek sugarát fogja fel, a mely a végtelenségbe lát, a mely tudja, hogy a csillagtengeren túl is az ész törvényei érvényesek, s a mely tudja, hogy a világ nincs deszkákkal bekerítve.

Ez a szem az emberi szellemnek a szeme, az isteni szem, a mely bennünk van, a világosság, a melyről János evangéliuma azt mondja, hogy az megadatik minden embernek. Ez az ész és az istenség világossága. Mi vagyunk ez az isteni sugár és ezert tudunk mi a végtelen mindenségről és a végtelen istenségről.

Nemcsak így költői formában, de a tudomány adataival is bebizonyítható ezen állítás. Most azonban nem bocsátkozik e fejtegetésekbe. Csak az eszmét, a gnózis eszméjét, a világmegváltás eszméjét akarom itt hangoztatni, a mely a kenyere és itala a mennyeknek. A ki ezen eszmét magában foglalja, az nem ízleli a halált soha.

Ez egyúttal a szabadság eszméje. Ezt az eszmét itt Magyarország különösen melegen hangoztatják és az a magyar nép lelkébe különösen mélyen vésődött be, sokkal temperamentumosabb nép lévén, mint bármely más kultúrnép. A mi hitünk, hogy épen innét előbbutóbb hatalmas kultúr-áramlat fog kiindulni a szabad társadalom megvalósítására. Hogy mikép lehet a szabadságot, mely ma hazug frázis, megvalósítani, erre a kérdésre már megadta Krisztus a választ: Megismeritek az igazságot és az igazság szabaddá teszi benneteket. Tehát az ismeret világfelszabadító hatalma az, a melyre ő utal. Ez az út az egyetlen út és minden szociológia, társadalomtudomány stb., mely a társadalom külső szimptomáit fejtegeti, de a világnézet fenekére alapjában nem hatol, felületes és tudománytalan munkát végez. És a hol győgykezelné akar valamit, ott csak a kuruzsló mun-

káját végzi, a ki a dolog lényegére, alapjára nem tér reá. Csak egyre van szükségünk és ez az egy: az ember isteni öntudata.

Hangoztatják a szeretetet, a mely a legideálisabb érzés és az volna hivatva, hogy a jog helyébe lépjen, de az lehetetlen oly társadalom körében, hol még ma is egy Konstantin aljas elvei az egyház szentélyében magasan ragyognak. Ezt a kígyót kell először eltiporni, ennek a sátánnak kell a magasból a porba hullania.

A szeretetnek van mértéke s ez a szeretett lény tökélye. Minél tökéletesebb valamely lény, annál inkább fogom őt szeretni, annál kevésbé fogom őt megbántani és iszonyodni fogok attól, hogy őt megbántsam, ha isteni dicsfényben ragyog előttem. Ha nem látom az istenember színében az embert, akkor hazug frázis a szeretet. Mert ha csak férget látok benne, mint a negyedik felolvasó, akkor féregként fogok elbánni vele, a mint hogy azok, a kik féregnek látták, mindezt ideig úgy is bántak el. Az ember megvetése volt az alapja mindenféle zsarnokságnak, akár a legitimitás, akár a demagógia czíme alatt gyakorolták légyen is azt. Az ember megvetése volt az a mentegetőzés, az az igazolás, melyet mindenkoron elővonszoltak, a midőn a különböző fajú zsarnokok gáztetteiket igazolni próbálták. A szabadságnak előfeltétele, hogy mi igen magasra becsüljük az embert s minél magasabbra becsüljük egy ideális világnézet alapján, annál biztosabban fog számunkra derengeni a szabadság rózsás hajnala. És ez csak akkor lesz lehetséges, ha mi annak a szavait követjük, a ki nem arra tanított bennünket, hogy férgek vagyunk, hanem arra, hogy istenek vagyunk!